

GELİBOLU YARIMADASI'NDA İTİLAFLI BLOKUNA AİT HARP MEZARLIKLARININ İNŞASI VE STATÜSÜ

Abdurrahman BOZKURT*

ÖZET

Boğazların hâkimiyetini ele geçirmek ve Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak amacıyla Çanakkale Cephesi'ni açan İtilaf Bloku 250,000'e yakın kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Çanakkale Savaşlarında hayatını kaybedenlerin çok azı için tek kişilik mezarlar yapılabildi. Savaş koşulları nedeniyle askerlerin büyük bir kısmı toplu ceset çukurlarına defnedildi. Bir kısmı da defnedilmeden arazi üzerinde kaldı. İtilaf Bloku geri çekildiğinden cesetlerini defnetme vazifesi de Osmanlı Devleti'ne düştü. Buna rağmen Çanakkale Savaşlarının ardından yabancılara ait mezar ve mezarlıkların kasten tahrip edildiğine dair söylentiler yayıldı. Papalık Temsilcisi tarafından yapılan tespitlerle söylentilerin doğru olmadığı ortaya çıktı. Fakat Mondros Mütarekesi'nden sonra bu iddialar yeniden gündeme geldi.

Mondros Mütarekesi'nin akabinde Çanakkale'yi işgal eden İngilizler mezarlıklarının bulunduğu mıntıkada kontrolü ele geçirmeye çalıştılar. İngiliz Mezar Tescil Birimi (MTB) yabancılara ait mezarlık ve kalıntıların yerlerini ve cesetlerin kimliklerinin bir kısmını tescil etti. MTB'den sonra bölgeye gönderilen İmparatorluk Harp Mezarları Komisyonu (İHMK) tescil işlemlerini tamamlayarak mezarlık ve anıt inşasına başladı. Bu sıralarda imzalan Sevr Antlaşması İtilaf Devletlerine yabancılara ait mezarlık ve anıtları inşa, düzenlenme, bakım ve muhafazasını sağlama hakkını verdi. İngilizler onaylanmasını beklemeden Sevr Antlaşması'nın mezarlıklarla ilgili maddelerinin büyük bir kısmını tatbikata geçirdiler. Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması üzerine Sevr Antlaşması ortadan kaldırıldı. Ancak Gelibolu'da inşa çalışmaları neredeyse tamamlanmak üzereydi. İtilaf Devletleri Lozan Konferansı'nda bu meseleyi gündeme getirdiler. Yapılan müzakerelerin ardından yabancı mezarlık ve anıtlarının yer aldığı mıntika kendine has münhasır bir bölge haline getirildi. Bu bölgenin belirlenen amaçlar dışında kullanımı da yasaklandı. 1926 yılına kadar Gelibolu'da bulunan İtilaf mezarlık ve anıtların büyük bir kısmı tamamlandı.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Boğazı, Çanakkale Savaşları, Gelibolu, Harp Mezarları, İtilaf Bloku.

* Dr., İst. Üniv. Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, abozkurttt@hotmail.com

THE STATUS OF GRAVES, CEMETERIES AND MONUMENTS OF THE ENTENTE BLOCK

ABSTRACT

In order to take over sovereignty of the Straits and to leave The Ottoman Empire out of the war The Entente Block attacking the Dardanelles, by giving nearly 250,000 lost have been forced to withdraw . Very few single graves for those killed in the Gallipoli Campaign. Due to the war conditions most of soldiers was buried in pits. Some of them were not buried on the land. Due to the Allies withdrew back the task of burying the corpses fell to the Ottoman Empire. However, after the war the spread rumors that in the foreign-owned cemeteries, tombs intentionally had been destroyed. By determinations made by the Papal representative show taht this rumors turned out not to be true. But after the Mudros Armistice these allegations came up again.

After Mudros Armistice the British, who occupied the Dardanelles, tried to seize control of the area where the foreign graves and cemeteries in. Graves Registration Unit (GRU) was registration the part of the foreign-owned burial, cemeteries and places of the remains with the identities of the bodies. Imperial War Graves Comission (IWGC), who sent to the region after GRU, by completing registration process began the construction of cemeteries and memorial. This time, signed the Treaty of Sevres, gave the right to the Allied governments to arrange, provide, construct, care, and housing foreign-owned burial, cemeteries and monuments.

Without waiting for approval of the British exercised a large portion of the relevant articles of the Treaty of Sevres. On the successful conclusion of the National Struggle The Treaty of Sevres was eliminated. However, construction work was almost completed at Gallipoli. In the Lausanne Conference, the Allies have raised this issue. After the negotiations the area where foreign graves, cemeteries and monuments will take place, has been turned into a distinctive region. It also banned the use of the area designated for purposes. Until 1926 the a large a large part of the cemeteries and monuments have been completed at Gallipoli.

Key Words: Dardanelles, Gallipoli, Gallipoli Campaign, War Graves, Entente Block.

Giriş

Güçlü olduğu dönemlerde aldığı tedbirler, zayıf düştüğü dönemlerde izlediği strateji ve politikalarla Çanakkale Boğazı'nın güvenliğini sağlamaya çalışan Osmanlı Devleti 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında değişen dünya dengeleri nedeniyle zor durumda kaldı¹. Çanakkale Boğazı'na düzenlenmesi muhtemel bir taarruz, İstanbul'un dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin varlığını tehlikeye düşürecekti. I. Balkan Savaşı (1912-1913) esnasında Yunan ve Bulgar kuvvetlerinin Gelibolu'ya yönelik bir harekât düzenlene ihtimali Osmanlı Devleti'ni teyakkuza geçirdi. Osmanlı Hükûmeti böyle bir harekâta karşı Çanakkale Boğazı'ndaki tahkimatları kuvvetlendirdi². Yunanistan ve Bulgaristan arasındaki sorunlar Çanakkale Boğazı'na yönelik tehlikeleri ortadan kaldırırsa da I. Dünya Savaşı yeni endişeleri beraberinde getirdi.

I. Dünya Savaşı başladığında tarafsız kalan Osmanlı Devleti Çanakkale Boğazı'na yapılacak taarruzlara karşı harekât plânları hazırladı. Hazırlanan plânlar Çanakkale Boğazı'na yönelik taarruz senaryolarına karşı gerekli tedbirlerin alınmasını ihtiva ediyordu. Düşman donanmasının Çanakkale Boğazı'ndan girişine engel olmak amacıyla mayınlar yerleştirildi. Mevcut tahkimatlar güçlendirilirken³. Çanakkale Boğazı'nda uygun yerlere yeni tahkimatlar inşa edildi. Askeri birliklerle takviye edilen tahkimatlara yeni fenerler ve toplar konuldu⁴.

Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile gizli bir antlaşma yaparak İttifak Devletleri saflarına katıldı. 10 Ağustos 1914 tarihinde Goben ve Breslav (Yavuz ve Midilli) savaş gemileri Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Osmanlı Devleti'ne sığındı. Bu gelişmeler karşısında İtilaf Devletleri Boğazların girişine yığınak yapmaya başladılar. 27 Eylül 1914 tarihinde Osmanlı Devleti

1 Cemal Tukin, **Boğazlar Meselesi**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 141-391; Mahmut Belik, **Türk Boğazlarının Hukuki Statüsü**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1962, s. 9-11.

2 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913)**, c.II, 2'nci Kısım, 1'nci Kitap, Şark Ordusu, İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1993, s.66-67, 79; Edward J. Erickson, **Gallipoli, The Ottoman Campaign**, South Yorkshire, Pen & Sword Books Limited, 2010, p. 1-2.

3 **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, c.V, Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'nci Kitap (Haziran 1914-25 Nisan 1915)**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1993, s. 43-47.

4 "Yâverân-ı Hazret-i Şehriyâriflerinden Tophâne-i Âmir-i Mülükâneleri ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâneleri Nâzırı'na", **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri**, c.I, Proje Yöneticisi; Yusuf Sarınoy, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005, s. 3-4.

Boğazları İtilaf Devletlerine kapattı. Amiral Şuson komutasında Karadeniz'e çıkan Türk donanmasının birkaç Rus gemisini batırarak Odesa, Sivastopol ve Novorosiski limanlarını bombardımanı sonucunda Ruslar 1 Kasım 1914 tarihinde Kafkasya sınırını geçerek Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar. Rusların müttefiki İngilizler de önce Akabe ve İzmir Körfezi'ni ardından Çanakkale Boğazı'nın girişinde bulunan tahkimatları bombaladılar (3 Kasım 1914)⁵. Bu bombardıman Çanakkale Boğazı'nın ne kadar ciddi bir tehlike ile karşı karşıya olduğunu göstermişti.

Çanakkale Savaşları

I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Rusya'nın birlikte hareket etmesi Osmanlı Devleti'ni yeni arayışlara itti. Bu arayışlar neticesinde Osmanlı Devleti Almanya ile yakınlık kurmaya başladı. I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti tarafsız kalsa da İngilizler bunun uzun sürmeyeceğini anlamışlardı. Bu nedenle İngiliz Deniz Bakanı Churchill 1914 yılı Ağustos ayında, Osmanlı Devleti henüz I. Dünya Savaşı'na katılmadan önce İngiltere'nin Boğazlar bölgesini zorla kontrol altına almasına yönelik bir fikri gündeme getirdi. Churchill 1 Eylül 1914 tarihinde Savaş Bakanı Lord Kitchener'a Boğazların kara ve deniz kuvvetlerinin ortak harekâtı ve Yunan ordusunun karadan desteği ile ele geçirilmesine yönelik bir plân hazırlamasını önerdi. Ancak bu plân Osmanlı Devleti'nin ve Yunanistan'ın henüz savaşa katılmamış olması ve diğer siyasî nedenlerle askıya alındı. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinden yaklaşık yirmi gün sonra Churchill, Gelibolu yarımadasının ele geçirilmesine yönelik taarruz plânını Savaş Meclisi'ne kabul ettirdi (25 Kasım 1914). İngiliz Hükûmeti'nin 28 Ocak 1915 tarihinde onayladığı plân, kara harekâtı yapılmaksızın İtilaf donanmasının taarruzuyla Çanakkale Boğazı'ndaki tabyaların imha edilmesini, mayın tarlalarının temizlenmesini, Marmara Denizi'ne girilmesini ve İstanbul'un işgal edilmesini öngörüyordu. Son tahlilde Rusya'ya yardım götürme düşüncesi de vardı⁶.

5 "Yâverân-ı Hazret-i Şehriyârîlerinden Tophâne-i Âmire-i Mülükâneleri ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâneleri Nâzırı'na", **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri**, c.I, Proje Yöneticisi; Yusuf Sarınoy, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005. s.3-4; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, c.V, **Çanakkale Cephesi Harekâtı I'nci Kitap (Haziran 1914-25 Nisan 1915)**, s.69.

6 **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, c.V, **Çanakkale Cephesi Harekâtı I'nci Kitap (Haziran 1914-25 Nisan 1915)**, s.47-48, 99-103.

İtilaf Bloku 19 Şubat 1915 tarihinde başlayan deniz harekâtı ile Çanakkale Boğazı'nı kontrol altına almaya çalıştı. 18 Mart 1915 tarihine kadar yapılan teşebbüsler neticesinde amacına ulaşamayacağını anlayarak geri çekilen İtilaf Bloku⁷, 25 Nisan 1915 tarihinden itibaren müşterek kara ve deniz harekâtı ile Çanakkale Boğazı'nı geçmeye çalıştı⁸. Osmanlı müdafaası karşısında başarısızlığa uğrayan İtilaf Bloku 9 Ocak 1916 tarihine kadar Gelibolu Yarımadası'ndan tamamen çekildi. Şu ana kadar açıklanan belgelere dayanarak Çanakkale Savaşlarında hayatını kaybedenlere ya da zayıata ilişkin kesin rakamlara ulaşılamamıştır. Kayıplar konusunda çeşitli rakamlar telaffuz edilmektedir. Türk Genelkurmay rakamlarına göre esir, yaralı, kayıp dâhil Türk tarafının zayıatı 211.000'dir. Cemil Conk'a göre Türk tarafının 186.000 şehidine karşın İngilizlerin 155.000, Fransızların 25.000 kayıp vardır. Alan Moorhead'e göre İtilaf Bloku toplam 252.000 kayıp, Türk tarafı 251.309 şehit vermiştir. İngiliz Çanakkale Komisyonu Raporu'na göre İngilizler, 31.389 ölü, 78.749 yaralı ve 9.708 kayıp olmak üzere toplam 119,846 kayıp vermişlerdir⁹. Farklı rakamlar telaffuz edilse de neticede büyük bir felaketin yaşandığı Gelibolu'da defin işlemleri son derece ciddi bir mesele haline gelmişti. Bu çalışmada İtilaf Bloku ile Osmanlı Devleti arasında tartışma konusu haline gelen defin işlemleri, inşa edilen harp mezarlıkları ve bunların statüsü ele alınacaktır.

I. Dünya Savaşı Sırasında Harp Mezarları

Çanakkale Savaşlarında kayıplar o kadar fazlaydı ki, savaş meydanlarında hayatlarını kaybedenlerden çok azı tek kişilik mezarlara defnedilebildi. Kalanlar başta salgın hastalıklar olmak üzere çeşitli nedenlerle toplu ceset çukurlarına defnedilirken cesetlerin bir kısmı defnedilmeden arazi üzerinde çürümeye terk edildi. İtilaf kuvvetlerinin cesetler üzerlerine yağlı paçavralar atarak yaktıklarına dahi şahit olunuyordu¹⁰. Yaralı olup uçak gemilerinde ölenler ise İngilizlerin

7 **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, c.V, Çanakkale Cephesi Harekâtı I'nci Kitap (Haziran 1914-25 Nisan 1915)**, s.129-212.

8 Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, İkinci Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara,1964, s. 246-248.

9 Hasan Mert, "Çanakkale Savaşlarının Sonuçları", **Çanakkale Tarihi**, c.V, s. 2974-2975.

10 **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, c.V, Çanakkale Cephesi Harekâtı I'nci Kitap (Haziran 1914-25 Nisan 1915)**, s. 167-168.

tabiriyle “denize defnedildi”¹¹. Bütün bunlardan dolayı hayatını kaybedenlerin büyük bir kısmının kimlik tespiti yapılamasa da bölgede mezar ve mezarlıkları inşa edildi.

1915 yılı içerisinde İngilizler, Seddülbahir’de Colonel Douhty Wylie’s Grave¹², Redoubt¹³, Skew Bridge¹⁴, Lancashire Landing¹⁵, V Beach¹⁶, Pink Farm¹⁷, Suvla’da Hill 10¹⁸ ve Büyük Anafarta’da 7th Field Ambulance¹⁹ adlı mezarlıkları inşa ettiler. “Anzak bölgesi” olarak tabir edilen Arıburnu’nda yeri ve kimliği tam olarak tespit edilemeyen mezarlar ve bir abide inşa edildi. Bunlar Arıburnu, Baby 700, The Beach, Canterbury, Courtneys And Steels, Embarkation Pier, 4th. Battalion Prade Ground, Johnston’s Jolly, Lone Pine, The Nek, No.2 Out Post, New Zealand No.2 Out Post, Plugge’s Plateau, Quinn’s Post, Shell Green, Hill 60, Shrapnel Valley ve Walkers Ridge adlı mezarlıklardı. Savaş sırasında inşa edilen abide anıt veya mezarlıkların etrafı ağaçlar, tel örgü, taş duvar ve çalılıklarla çevrildi²⁰.

I. Dünya Savaşı devam ederken İngiliz Kızılhaç’ı Avusturalya Şubesi Komisyonu, hayatını kaybedenlerin tespit edilebilmesi amacıyla İngiliz Hükûmeti’ne müracaat etti. İngiliz Hükûmeti, Amerikan Büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı Hükûmeti’nden Osmanlı kıtaatının elinde bulunan künye, disk ya da bunla-

-
- 11 Charles Edwin Woodrow Bean, **Gallipoli Mission**, Australian War Memorial Online Official History, 1948, s. 61-62.
 - 12 Albay Douhty Wylie için inşa edilmişti. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM)**, 55/11.
 - 13 637’si kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 1.827 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.
 - 14 252’si kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 432 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.
 - 15 1.119’u kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 1256 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.
 - 16 351’si kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 601 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.
 - 17 216’sı kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 414 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.
 - 18 550’si kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 699 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.
 - 19 353’ü kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 640 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.
 - 20 “Lozan Antlaşması’nın 130. Maddesine Göre İngiliz Hükûmeti Tarafından Atanan Komisyonun Raporu”, **HR. İM**, 55/11.

rın numaralarının liste halinde bildirilmesini talep etti²¹. Hükûmet, İngilizlerin Osmanlı askerlerine ait olanları iade etmeleri halinde İngilizlere ait olanların iade edileceğini şifahen bildirdi ve bu şekilde savaşlarda hayatını kaybedenlerin bir kısmının sadece isimleri tespit edilebildi²².

Öte yandan maddi durumu iyi olan kayıp yakınları kimlik tespiti yapılabilenlerin mezarlarını memleketlerine nakletmek için teşebbüslerde bulunuyorlardı. 1915 yılı Nisan ayından itibaren İngiliz İmparatorluk Harp Mezarları Komisyonu (İHMK), savaş alanları dâhilindeki mezarların mıntıka haricine naklini yasakladı²³. Bundan sonra harp mezarları buldukları mıntıkada kalacaktı. Bu mıntıkalarda inşa edilecek anıt ve mezarlıklar manevi cihetleri dışında İngiltere'nin dünya politikalarındaki rolünün timsali olarak kalacaktı.

I. Dünya Savaşı Sırasında Harp Mezarlıkları İle İlgili Tartışmalar

Savaşta ölen askerlerinin bir kısmını Gelibolu'da tutunabildikleri topraklara defnederek bir kısmını da arazi üzerinde bırakarak ayrılan İtilaf Bloku bu meseleyi Osmanlı Devleti aleyhine bir propaganda malzemesi olarak kullanmaya çalıştı. İtilaf gazeteleri Türklerin mezarları tahrip ettiğini, mezarların üzerindeki tahta haçları söküp aldıklarını ve hatta cesetlerin üzerindeki kıymetli eşyaları almak amacıyla mezarları açtıklarını iddia ediyorlardı. Özellikle Yeni Zelanda ve Avustralya gibi ülkelerde yaşayan kayıp yakınları mezarlar konusunda Kızılhaç ve Papa'ya müracaat ettiler. Bu haberlerin artması üzerine İngiltere ve Fransa o sıralarda tarafsız olan Amerika'nın İstanbul Büyükelçisi Morgenthau aracılığıyla durumu Osmanlı Hükûmeti'ne ileterek acilen önlem alınmasını istedi. Oysa Osmanlı Hükûmeti Morgenthau'nun müracaatından evvel, savaşın devam ettiği sıralarda gereken tedbirleri almaya çalışmıştı. 23 Ekim 1915 tarihinde 16. Tümen Komutanlığı Baştabibliği'ne bir talimat gönderen Hükûmet, düşman mevzilerindeki mezarlıklara tasallut olunmaması ve tahribatta bulunulmaması hususunda gerekli tedbirlerin alınmasını, askerlere bu hususta sert emirler veril-

21 "Amerikan Büyükelçiliği'nden Osmanlı Hükûmeti'ne 23 Eylül 1916 Tarihli Nota", **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasî (HR. SYS)**, 2426/29, Lef 1.

22 "Hariciye Nezareti Umûr-ı Siyasiye Müdüriyeti Umumiyesi'nden Başkumandanlığa 8 Eylül 1332(21 Eylül 1916) Tarihli Telgraf", **HR. SYS**, 2426/29, Lef 2-3.

23 Matthew Stuart Smith, **The Relationship Between Australians and the Overseas Graves of the First World War**, Queensland University of Technology, Master of Arts (Research), 2010, p. 5-7.

mesini, yakılan bazı alametlerin yerine konulmasını ve mezarlıklarının etrafını tel örgü ile koruma altına alınmasını emretmişti. Hükûmet bunun medeniyet gereklerinden ve Osmanlı Devleti için “tarihi bir alamet-i fahire” olduğunu özellikle vurgulamıştı. 15 Nisan 1916 tarihinde Genel Karargâh İstihbarat Şube Müdürlüğü, hükûmetin direktiflerini 5. Ordu Komutanlığı'na bildirdi. Verilen emirler doğrultusunda savunma hattının içinde kalacak mezar ve mezarlıklar mümkün olduğunda çıkartılıp gerilere defnedilecekti. Hükûmet bu tedbirler hakkında Morgenthau'yu dolayısıyla İngilizleri bilgilendirdi. Verilen cevaptan memnun kalmayan İngilizler bu kez Papalıktan teşebbüste bulunmasını talep ettiler. Papa'nın müracaatı üzerine Osmanlı Hükûmeti, Papalık Temsilcisi Monseigneur Dolci'nin Gelibolu'daki savaş alanlarını dolaşmasına izin verdi. Dolci'nin yaptığı tespitler sert bir toprağa sahip Gelibolu'da derin mezarlar açılmadığını gösteriyordu. Askerlerin çoğu iki karış toprağa konularak üzerlerine bir karış toprak örtülebilmmişti. Şiddetli yağışlar ve rüzgâr bu toprağı sürükleyip götürüyordu. Yağışların ardından sel yataklarında ceset parçaları, kafatasları ve kemikler görülüyordu. Bir başka etken de vahşi hayvanlardı. Vahşi hayvanlar çürüme kokusundan derin olmayan mezarları açıyorlardı. Dolci söylentilerle ilgili tespitlerde de bulunmuş, yabancı mezarlara dikilen tahta haçların soğuk havalarda asker ve siviller tarafından alınarak yakıldığını, bölgenin ıssız olması nedeniyle mezar avcılarının mezarları açarak cesetlerin üzerinde kıymetli eşya aradıklarını ve bu nedenle tahribat oluştuğunu ileri sürmüştü. Dolci, yayılan söylentiler üzerine Osmanlı Hükûmeti'nin talimatıyla mezarların derhal bakıma alındığını, etraflarının dikenli tellerle çevrildiğini, açılmış olanların yeniden örtüldüğünü ve sökülüp alınan haçlar yerine de mezarın baş kısmını belirten taşlar konulduğunu gözlemlemişti. Osmanlı makamları istemeleri halinde yabancıların, gerekli gördükleri mezarları kendi ülkelerine nakledebileceklerini ve fotoğraflarını çekebileceklerini bildirmişti. Dolci'den raporu doğrultusunda Papa, bölgedeki mezarlıkların koruma altına alındığını ve mezarların da bakımını olduğunu açıkladı²⁴. Dolci'nin raporundan da anlaşılacağı üzere mezarların büyük bir kısmı bölgenin fiziki koşulları, bir kısmı da “mezar avcılarının” insanlık dışı faaliyetleri nedeniyle tahribata uğramıştı. Osmanlı Hükûmeti herhangi bir dış baskı olmaksızın tahribatı engellemek amacıyla harekete geçmiş

24 Bean, *a.g.e.*, s. 64-71; Yetkin İşçen, “Gelibolu, Papa ve Mezarlar...”, <http://www.gallipoli-1915.org/papa.htm>

ve gereken tedbirleri almaya çalışmıştı. Bununla yetinemeyen İtilaf Devletleri Mondros Mütarekesi'nden sonra harp mezarlıkları meselesini yeniden gündeme getireceklerdi.

Mondros Mütarekesi ve Çanakkale'nin İşgali

1. Dünya Savaşı'nda Çanakkale'deki galibiyete rağmen diğer cephelerde mağlup olan Osmanlı Devleti mütareke talebinde bulundu. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 1. maddesi Çanakkale ve İstanbul Boğazlarındaki tahkimatların İtilaf Devletleri tarafından işgalini öngörmekteydi. Mücadele edecek durumda olmayan Osmanlı Devleti bu şartları kabul etmek zorunda kaldı²⁵. 1 Kasım 1918 tarihinde Ege Denizi'nde bekleyen İtilaf donanması Boğazlar bölgesine doğru harekete geçti. 2 Kasım 1918'de öncü İtilaf subayları Gelibolu yarımadasına çıkarak tahkimatların işgali ve mayın tarlalarının temizlenmesi için gerekli hazırlıkları yaptılar. Bundan sonra bölgeye gelen İtilaf kuvvetleri sadece Boğazlardaki tahkimatları değil mütarekeye aykırı olmasına rağmen Çanakkale ve Gelibolu'yu işgal ettiler²⁶. Kontrolü ele geçiren İngilizler Gelibolu'da bulundukları mezar ve mezarlıkların bulunduğu mıntıkalar ile ilgili plânlarını tatbik etmek üzere çalışmalara başladılar.

Harp Mezarlıkları Meselesi ve İngiliz Mezar Tescil Birimi'nin (MTB) Çanakkale'ye Gönderilmesi

5 Kasım 1918 tarihinde Gelibolu'ya çıkarılan İngiliz işgal subayları Çanakkale Savaşlarında hayatını kaybedenlere ait mezarlar hakkında bir kroki hazırladılar. Mezarların büyük bir kısmının üzerinde işaret olmadığından tespit yapmakta ciddi sıkıntılar yaşandı. Öncelikle Çanakkale Savaşları sırasında İtilaf donanmasının çıkarma yaptığı bölgeler incelendi. Doğru tespit yapmak amacıyla Londra'dan yerleşim plâni istenmesine karar verildi. Bir süre sonra İngilizler, harp mezarlarını tescil etmek üzere Mısır'da bulunan Mezar Tescil Birimi (MTB)'ni Çanakkale'ye gönderdiler. C. E. Hughes'un başkanlığı

25 İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, c. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s.12-14.

26 "Türkiye ile yapılan mütarekenin uygulanması, 30 Ekim-30 Kasım 1918, **Public Record Office, War Office (WO)**, 106/1578, 4.a; Ahmet Altıntaş, **Millî Mücadele Döneminde Çanakkale 1919-1923**, Ankara, Asil Yayın Dağıtım, 2007, s. 54-55.

ğındaki MTB, 10 Kasım 1918 tarihinde Çanakkale'ye vardı. Bu sırada harp mezarları, Seddülbahir, Anzak ve Suvla körfezlerinde dağınık halde bulunuyordu. Çanakkale'de incelemelerde bulunan MTB, istisnalar dışında bu mezar ve mezarlıkların son derece kötü vaziyette olduğunu ileri sürdü. Mezarlara kasıtlı olarak zarar verildiğini ve saygısızlık yapıldığını iddia eden MTB, mezarlar üzerindeki işaretlerin ve haçların kaldırıldığını, mezar taşlarının kırıldığını, mezarların açıldığını ve iskeletlerin sağa sola saçıldığını ileri sürdü. Mezarların “çakal, köpek vesaire hayvanların kazmasıyla ya da yağmur suları sonucunda bozulmadığı, bariz bir şekilde kürekle açıldığı” da MTB tarafından iddia edildi²⁷. Bu iddialar savaş sırasında Papalık temsilcisi Dolci tarafından yapılan tespitlerle çelişmekteydi. Dolci'nin üzerinde durduğu, MTB'nin ise hiç değinmediği fiziksel ve çevresel faktörler tahribatta önemli bir rol oynamaktaydı. Savaştan sonra arazi üzerinde bırakılan İtilaf cenazelerinin Osmanlı Devleti tarafından defnedildiği Dolci'nin raporunda belirtildiği halde MTB siyasi maksatlarla olsa gerek bunlardan satır aralarında yüzeysel olarak bahsetmişti. Oysa ziyareti esnasında MTB, bölgede bulunan birkaç Osmanlı askerinin mezarlardan çıkan kemikleri defnettiklerine şahit olmuştu. MTB üyeleri, çeşitli sebeplerle açılan mezarları tekrar doldurmak amacıyla Osmanlı Hükümeti'nin bölgeye asker gönderdiğini ve mezarların çoğunun son zamanlarda kürekle doldurulduğunu gözleriyle görmüşlerdi. Osmanlı Hükümeti'nin meseleye el atarak bozulan mezarları eski haline getirmek için çalışma başlatmasını umursamayan MTB'nin gizli bir misyonu vardı. MTB harp mezarlarının bulunduğu mıntıkanın tekelci mülkiyetinin İngiltere'ye geçmesi için mücadele etmekteydi. Bunu da mezarların kasten ve sistematik bir şekilde tahrip edildiğini ve Osmanlı Devleti'nin gereken tedbirleri almadığını iddia ederek yapabiliyordu. MTB'nin faaliyetlerini sürdürdüğü sıralarda bölgede bulunan İngiliz askerleri çeşitli sebeplerle açılan ve etrafa saçılan kalıntıları defnetmekle görevlendirdi. Bundan sonra MTB “mezar inşa işini tamamen Türklerden devralmak” üzere kadastro bölümünden subaylar atanmasını tavsiye etti. MTB Çanakkale ve Selanik'teki mezar tescil birliklerine komuta etmek üzere en kısa zamanda ehliyet sahibi subaylar gönderilmesini de istiyordu²⁸.

27 “İstanbul Mezarlıklar Müdürü'ne 21 Kasım 1918 Tarihli Telgraf”, **Public Record Office, Foreign Office (FO)**, 371/3421, 213051.

28 “MTB'den İstanbul Mezarlıklar Müdürü'ne 21 Kasım 1918 Tarihli Telgraf”, **FO**, 371/3421, 213051.

MTB tarafından yapılan ilk incelemelerin ardından İngiliz Savaş Bakanlığı, “saygısızlık yapılan mezarlara saygı gösterilmesini sağlamak” amacıyla resmi bir geçit töreni düzenlemesi için harekete geçti. Üstelik bu tören İngiliz subayların denetimi altında Osmanlı Hükûmeti tarafından düzenlenecekti²⁹. İngiliz Dışişleri Bakanlığı 1 Ocak 1919 tarihinde İstanbul İngiliz Yüksek Komiser Vekili Richard Webb’e bir talimat göndererek bu talebi Osmanlı Hükûmeti’ne iletmesini istedi³⁰.

İşgal sürecinde harp mezarlarıyla ilgili iddiaların ardı arkası kesilmedi. İtilaf Devletleri Karadeniz Ordusu Başkumandanı Milne, yaptırdığı tahkikat neticesinde bölgede bulunan birkaç Osmanlı askerinin mezar taşları üzerinde bulunan haçlara nişan aldıklarını ileri sürdü. Milne bu konuda Harbiye Nazırı’ndan gereken önlemlerin alınmasını talep etti. Nazırın aldığı tedbirler sayesinde bu tür hadiselerin önüne geçilerek disiplin sağlandı. Bir süre sonra bazı mezar taşları üzerinde kalan haçlardan bir kısmının kaybolduğu tespit edildi. Milne bunları Rum köylülerin götürmüş olmalarından şüpheleniyordu. Bundan dolayı mezarların bulunduğu bölgenin güvenliğini sağlamak üzere Karadeniz Ordusu’na bağlı Sırp askerleri muhafız olarak görevlendiren Milne, Osmanlı askerlerinin bu muhafızlara her türlü yardımda bulunmaları için harekete geçti³¹. 24 Kasım 1919 tarihinde bu talebi Hariciye Nazırı’na bildiren İngiliz Yüksek Komiseri Robeck, nazırın tepkisi ile karşılaştı. Hariciye Nazırı, mütarekede yer almayan bu uygulama nedeniyle yardımda bulunmayı kabul etmediği gibi bundan sonra mezarlıkların muhafazasına dair bir sorumluluk alınmayacağını bildirdi. Bunun üzerine Sırp muhafızları bölgeden çekmek mecburiyetinde kalan Robeck mezarlıklara “saygı ve itina” gösterilmesi konusunda Hariciye Nazırı’nı uyardı. Robeck, mezarlıklar hakkında ileride yapılacak sulh antlaşmasında yer alacak maddeler doğrultusunda düzenlemeler yapılana kadar “mezarlıklara yönelik

29 “İngiliz Savaş Bakanlığı’ndan Dışişleri Bakanlığı’na 27 Aralık 1918 Tarihli Telgraf”, **FO**, 371/3421, 213051.

30 İngiliz arşivinde yaptığımız incelemelerde Webb’in, Osmanlı Hükûmeti’ne böyle bir teklifte bulunduğu ya da bu şekilde bir tören yapıldığına dair vesikalara ulaşamadık. Ancak sonraki yazışmalarda bu konudan bahsedilmemesinden hareketle Webb’in son derece onur kırıcı bu teklifi Osmanlı Hükûmeti’ne resmen iletmiş olma ihtimalinin düşük olduğu ileri sürülebilir. “İngiliz Savaş Bakanlığı’ndan İstanbul İngiliz Yüksek Komiser Vekili Richard Webb’e 1 Ocak 1919 Tarihli Telgraf”, **FO**, 371/3421, 213051.

31 “Karadeniz Ordusu Başkumandanlığı’ndan İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliğine 19 Kasım 1919 Tarihli Mektup”, **FO**, 371/5198, E 1332.

saygısızlık ya da hasarlara” karşı muhafaza vazifesinin Osmanlı makamlarına düştüğünü kabul etti. Mektubunda gayet yumuşak bir üslup kullanan Robeck, mütareke sürecinde Osmanlı Hükümeti'nin bölgedeki yetkililere gerekli uyarılarda bulunacağına dair şüphe duymadığını, Hariciye Nazırı'nın da bu mesele ile özellikle ilgileneceğinden emin olduğunu ifade etti³². Bununla birlikte harp mezarlarının bulunduğu bölgenin denetimi fiilen İngilizlere geçti. Bundan sonra İngilizler işgal altında tuttıkları Gelibolu Yarımadası'nda yeni mezarlık ve anıt inşa faaliyetlerini başlatacaklardı.

İngiliz İmparatorluk Harp Mezarlıkları Komisyonu (İHMK)

MTB, Çanakkale'de bulunan yabancı mezarların bir bölümünü tespit ve tescil etmişti. Ancak İngilizler bir an önce bölgede mezarlık ve anıt inşasına başlamak istiyorlardı. Bu nedenle 1919 yılı Kasım ayında MTB görevini İmparatorluk Harp Mezarlıkları Komisyonu (İHMK)'na devretti. İHMK, öncelikle incelemelerde bulunarak MTB'nin tamamlayamadığı tescil işlemlerini bitirecek, ardından mezarlık ve anıt inşa etmek üzere çalışma başlatacaktı. Özellikle erozyon ve toprak kayması riskinin olduğu yerlerde bulunan mezarlar güvenli bölgelere nakledilecekti³³.

İHMK İngiliz ve Avustralyalılardan oluşmaktaydı. MTB Başkanı C. E. Hughes, İHMK'nda da başkanlık yapacaktı. İHMK önce savaş alanında bulunan mezar ve kalıntılardan Anzaklarla Türklere ait olanları ayırdı. Bölgenin hemen hemen her yanına dağılmış mezarların büyük ve toplu mezarlıklarda toplanmasına karar verildi. Kimliği tespit edilenlerin mezarlarının üzerine geçici haçlar dikildi. Daha sonra ünlü mimarlardan John Burnet bölgeye gönderildi. Burnet kıyı kesimini çok kumlu ve kuru, tepelik kesimleri ise toprak kaymasına meyilli buldu. Buna göre zemin, boyutu ne olursa olsun kalıcı anıt yapılmasına uygun değildi. Coğrafi yapı gereği az sayıda olması gereken mezarlıklar sağlam zemine kurulup, taşlardan hendekler ve dikili ağaçlarla korunmalıydı. Mezarlık duvarlarının 2,5 metre yüksekliğinde yapılması ve deprem tehlikesi nedeniyle klasik mezar taşları yerine okul sıraları gibi eğimli mezar bloklarının kullanılması gerekiyordu. Ölülerin, mezar taşları veya anıtlar üzerindeki isim-

32 “İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri Robeck'ten Osmanlı Hariciye Nezareti'ne 2 Şubat 1920 Tarihli Nota ve Robeck'ten Curzon'a 5 Şubat 1920 Tarihli Mektup”, **FO**, 371/5198, E 1332.

33 <http://www.awm.gov.au/exhibitions/gmaps/cemeteries/>

leri ile anılması, kalıcı, tek tip mezar taşları inşa edilmesi de İHMK'nun hedefleri arasındaydı. Burnet, fakir olduğundan bölge ahalisinin bronz ve taş yapıları ihtiyaçları için götürmelerinden endişe ediyordu. 1920 yılı başlarından itibaren İHMK mezarlıklarla ilgili işleri tamamen ordudan devralarak inşa çalışmalarını hızlandırdı. Başlangıçta Yunan, Beyaz Rus ve Ermeni işçilerden yararlanan İHMK Ermeni ve Rumların bölgeden ayrılışından sonra Türk işçiler ve İtalyan duvarcıları kullandı³⁴.

İHMK'nda görev yapan araştırmacı yazar ve tarihçi Charles Edwin Woodrow Bean bölgede incelemelerde bulunarak bir rapor hazırladı. 17 Şubat 1919 tarihinde raporunu tamamlayan Bean, mezarların sistematik olarak hor kullanıldığına dair işaretler bulunmadığını kesin olarak tespit etti. Bununla birlikte bazı mezarların karıştırıldığına dair emareler göze çarpmaktaydı. Bunların “yarımadada sakinleri veya yağmalamaya kalkışan askerler tarafından karıştırıldığı ancak cesetlerin yerinden çıkarılması gibi bir eylemde bulunulmadığı” açıktı. Yine mezarları vahşi hayvanların karıştırdığına dair bir takım işaretler vardı. Bean 1916 yılında bölgede bulunan Osmanlı garnizonundan bazı askerlerin haçları yakacak olarak aldıklarını, buna karşı hükûmetin gerekli tedbirleri alarak bu mezarları onarmaya çalıştığını da öğrenmişti. Bunun kanıtı da mezarların tümsek şeklinde yapılmasıydı. Bu nedenle Türk mezarlarına benziyorlardı. Mezarların şeklini beğenmeyen Bean bunların yer ve yönlerinin de yanlış olduğunu belirledi. 13 Mart 1919 tarihinde ikinci bir rapor hazırlayan Bean mezarların, Türk ve yabancılardan kalma olduğuna bakılmaksızın taş, teneke, tahta vs. toplayan şahıslar tarafından yağmalandığını, bölgedeki denetimin zayıf olması nedeniyle hükûmetin buna engel olamadığını açık bir şekilde gözler önüne serdi³⁵. Bean'in yaptığı tespitlerde doğruluk payı bulunmasına karşın eksiklikler vardı. Maalesef kendini bilmez bir kaç “mezar avcısı” Çanakkale Savaşlarından sonra Türk, yabancı ayırt etmeden mezarlara dadanmıştı. Gelibolu'nun İtilaf Devletleri tarafından işgali hükûmet otoritesinin zayıflamasına ve “mezar avcılarının” karşı önlem alınamamasına neden olmaktaydı. Dolayısıyla yaşananlardan sorumlu olan İtilaf Devletleri, meselenin Osmanlı Hükûmeti tarafından çözülmesini istiyorlardı.

34 Bean, **a.g.e.**, s. 332-334; **Çanakkale Deniz Savaşları 1915**, Yayına Hazırlayan: Çanakkale Boğaz Komutanlığı (Güncellenmiş 2'nci Basım), İstanbul, Deniz Basımevi, 2004, s. 288-302, 319.

35 Bean tarafından hazırlanan rapor için bkz. Bean, **a.g.e.**, s. 381-383; **Çanakkale Deniz Savaşları 1915**, s.302-304.

Bean, mezarlık çalışmalarının bir an önce başlatılmasını, mezarların kalıntılarının bulunduğu yerde inşa edilmesini, bu mezarların her bir İtilaf karakolu önüne defnedilmesini ve askerlerin tamamının isimlerinin yer alacağı birer anıt dikilmesini tavsiye etti. İngilizlerin ardından Türkler de defnedilecekti. Bean bu işlemlerin en kısa zamanda tamamlanmasını ve bu esnada ziyaretçi girişine izin verilmemesini de tembih etmişti. Çünkü arazide hala iskelet kalıntıları vardı. Bean, kalıntıları etrafa saçılan kayıp yakınlarının, ziyaret esnasında üzülmelerinden ve şikâyetle bulunmalarından endişe ediyordu³⁶. Bu tavsiyeler yapılan çalışmaların nihai hedefini göstermesi açısından son derece önemli idi. İtilaf karakolları kalıntılarının bulunduğu son derece geniş bir coğrafyada inşa edilecek mezarlıkları muhafaza gerekçesiyle ebediyen bölgede kalacaklardı. Dolayısıyla yapılacak çalışma insani olmaktan çok siyasî emellere hizmet edecekti.

İşgal Döneminde İtilaf Devletlerinin Mezarlık ve Anıt İnşa Çalışmaları

MTB ve İHMK'nun çabalarıyla 1919 yılı başlarında yeni harp mezarlık ve anıtlarının inşasına başlandı. Bir yandan savaş yıllarında inşa edilen mezarlıklar düzenlenirken diğer yandan yeni mezarlık ve anıtlar inşa ediliyordu. Bu minvalde 1919 yılından itibaren Suvla'da Azmak³⁷, Green Hill³⁸ ve Lala Baba³⁹, Büyük Anafarta'da The Farm⁴⁰ ve Chunuk Bair New Zealand⁴¹, Seddülbahir'de; 12(Twelve) Tree Corpse⁴² adlı mezarlıklar inşa edildi. Seddülbahir'de, Cape Helles Memorial to the Missing⁴³, Twelve Tree Copse

36 **Çanakkale Deniz Savaşları 1915**, s. 288-300.

37 395'i kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 1072 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.

38 501'i kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 3090 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.

39 163'i kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 216 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.

40 10'u kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 655 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.

41 10'u kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 632 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.

42 1.139'i kimliği tespit edilebilen gerisi tespit edilemeyen toplam 3361 kişi adına inşa edilmiştir. **HR. İM**, 55/11.

43 Bu anıt denize defnedilen ya da resmen öldürüldüğü bildirilen fakat mezarı bilinmeyen 19.641 kişinin anısına inşa ediliyordu. **HR. İM**, 55/11.

Cemetery içerisinde The New Zealand memorial, Redoubt Cemetery içerisinde The memorial to Eric Duckworth, Anzak koyunda Chunuk Bair-New Zealand, Australia and New Zealand, Hill 60-New Zealand adlı anıtların inşası da tamamlandı⁴⁴. İnşa çalışmalarının yapıldığı bölgeyi muhafaza etmek üzere nöbetçi kulübeleri yapıldı⁴⁵.

Türlere Ait Anıtların Yok Edilmesi

1918 Aralık ayında İngiliz Savaş Bürosu Mısır'da bulunan Avustralya Hafif Atlı Alayı (Australian Light Horse Regiment) ve Yeni Zelanda Atlı Alayı (New Zealand Mounted Rifles)'ni Gelibolu'ya gönderdi. Bunlar Türklerin haçları kaldırarak kendi anıtlarını diktiklerini ileri sürerek 1916-18 yılları arasında Osmanlı Devleti tarafından inşa edilen zafer anıtını yok ettiler. İtilaf Devletlerinin işgalinden önce yapılan Çataldere anıtıyla Anzakların Ağustos 1915'teki saldırısının durdurulduğunu göstermek üzere dikilen Kanlısirt Cemalere Anıtı'nın izlerine de işgalden sonra rastlanmadı. Bunların İtilaf Devletleri tarafından ortadan kaldırıldığına dair bir kanıt bulunmamakla birlikte Australian War Memorial Museum'un internet adresinde Gelibolu'daki Türk anıtlarından Temporary Turkish Monument (Geçici Türk Anıtı) olarak bahsedilmektedir⁴⁶.

Osmanlı Hükûmetleri Tarafından Alınan Tedbirler

Savaş yıllarında kime ait olup olmadığına bakmaksızın mezar ve kalıntılarla ilgilenmeye çalışan Osmanlı Devleti işgal yıllarında da aynı tutumunu sürdürdü. 8 Aralık 1919 tarihinde Osmanlı Hükûmeti tarafından alınan kararla Gelibolu'daki İngiliz ve Fransız mezarlıklarının tamiri için Harbiye bütçesinin üç yüz yirmi beşinci tamirat ve inşaat faslından seksen dört bin kuruş ayrılmasına karar verildi⁴⁷.

44 **Çanakkale Deniz Savaşları** 1915, s. 319.

45 "Lozan Antlaşması'nın 130. Maddesine Göre İngiliz Hükümeti Tarafından Atanan Komisyonun Raporu", **HR. İM**, 55/11.

46 Maltepe'deki 3'üncü Tabur 4'üncü Telgraf Bölüğü Anıtı'nın Ermeni Komitacılar tarafından imha edildiği iddia edilmektedir I. Dünya Savaşı sırasında yapıлып bugüne kalan tek anıt Mustafa Kemal Paşa tarafından yaptırılan Kireçtepe Anıtıdır. **Çanakkale Deniz Savaşları 1915**, s. 302-305.

47 "Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsus Zabıtnâme 8 Kânun-ı Evvel 1335 (8 Aralık 1919)", **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri**, c.II, s.281.

İngilizler mezarların tahrip edilmesinden Türkleri mesul tutuyorlardı. Ancak Gelibolu'da İtilaf kuvvetlerinin düzenledikleri askeri harekât ve bombardımana maruz kalan Fransız ve İngiliz mezarlıkları hasar görmüşlerdi. Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'si tarafından gönderilen inşaat müfrezesi tahrip edilen mezarları tamir ederek eski haline getirdi. Mezarlıkların "mükemmel bir halde teslim edildiği" Gelibolu'daki Fransız Mektebi Müdürü'nün gönderdiği mektuplardan da anlaşılmaktaydı. 20 Mart 1920 tarihinde Osmanlı Hükûmeti meselenin tamamen hallolduğunu düşünüyordu⁴⁸. Fakat İngilizler meseleyi siyâsî sahaya çekmek istiyorlardı.

6 Mart 1920 tarihinde İHMK, Curzon'a müracaat ederek Gelibolu'daki İngiliz mezarları için su tedarik edilmesi ve mezarlıkların bulunduğu bölgenin yeniden yapılandırılması gibi meselelerin Türklerle yapılacak sulh antlaşmasına eklenmesini tavsiye etti⁴⁹. Curzon da komisyonla aynı fikirde olduğunu ve bu meselenin mutlaka Sevr Antlaşması'na dâhil edileceğini bildirdi⁵⁰.

3 Nisan 1920 tarihinde İngiliz Askeri Kaymakamı, Gelibolu Livası Kaymakamlığı'na müracaat ederek, padişahın savaş esnasında vefat eden İngiliz askerleri için mezarlık inşasına dair bir ferman ilan ettiğini, inşaata memur olanlara kolaylık sağlanması ve yardım edilmesi için emir verilmiş olduğunu, İstanbul İngiliz Siyâsî Temsilcisi'nin bu hususta Dâhiliye Nezareti ile temasta bulunduğunu ve kendisinin de inşa ile görevlendirdiğini bildirdi. Oysa padişah ya da Osmanlı Hükûmeti'nin böyle bir karar aldığına dair herhangi bir kanıt ya da emare yoktu⁵¹.

Çanakkale Savaşları sırasında şehit düşen Osmanlı askerlerinin bir kısmı da tıpkı yabancılara ait cenazeler gibi defnedilemediğinden arazi üzerinde kal-

48 "Harbiye Nâzırı Fevzi'den Hariciye Nezâreti'ne Celilesi'ne 20 Mart 1336 (1920) Tarihli Tezkire", **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri**, s. 283

49 "İmparatorluk Harp Mezarlıkları Komisyonu'ndan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 6 Mart 1920 Tarihli Mektup", **FO**, 371/5198, E 1251.

50 "Curzon'dan İmparatorluk Harp Mezarlıkları Komisyonu'na 17 Mart 1920 Tarihli Mektup", **FO**, 371/5198, E 1251.

51 Hükûmet sadece zevcesinin talebi üzerine savaş esnasında vefat eden Doughty Wylie adındaki zabıtın mezarının zevcesine terki hakkında bir karar almış, bunun dışında herhangi bir karar almamıştı. "Dâhiliye Nezareti İdareyi Umumiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne 12 Nisan 1920 Tarihli Yazı", Sadrazam Ali Rıza'dan Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne 19 Şubat 1336 (1920) Tarihli Tezkire" Bâb-ı Âli Uzmâ Kalemi Umumi: 346215, Hususi: 59, Dâhiliye Nâzırı Reşid'den Hariciye Nezaret-i Celilesi Cânib-i Âlisi'ne 12 Nisan 1336 (1920) Tarihli Tezkire", **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri**, c.II, s. 283-285.

mıştı. Mezarların bir kısmı yine yabancılara ait mezarlar gibi tahrip olmuş, ceset kalıntıları etrafa saçılmıştı. Osmanlı hükûmetlerinin çabalarına rağmen mesele tamamen çözülememişti. Bu durumdan istifade etmeye çalışan İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri Osmanlı Hükûmeti'ne müracaat ederek İHMK'nun Türk şehitlerine ait kalıntıları da defnedeceğini bildirdi. Bunu kabul etmeyen Osmanlı Hükûmeti gerekli tahsisatı ayırarak defin işlemleri için Harbiye Nezareti'ne talimat verdi⁵².

Sevr Antlaşması ve Mezarlık Meselesi

İHMK'nun inşa çalışmalarına devam ettiği sıralarda Sevr Antlaşması imzalandı. Sevr Antlaşması ile Türkiye sınırları içinde ve savaş alanında can veren, yara, kaza ya da hastalık sonucu vefat eden askerlerin mezarlarının bulunduğu bölgenin tekeli mülkiyeti İtilaf hükûmetlerine geçiyordu. Mezarlık ya da anıt yapılması için gereken arazilerle birlikte buralara gidecek yolların tekeli mülkiyeti de İtilaf hükûmetlerine aktarılacaktı. Boğazlar bölgesinde Yunan egemenliğine bırakılan arazilerde de aynı şartlar geçerli olacaktı⁵³. Bu hükümlerle antlaşma sonrasında sınırlarını İtilaf Devletlerinin takdir edeceği araziler ve buralara gidecek yollar üzerinde Osmanlı Devleti'nin mülkiyet hakkı sona erecekti. Bu bölgede Yunan hâkimiyetine de müsaade edilmeyecekti.

İtilaf hükûmetleri askerlerin defnedildiği ya da defnedilmiş olabileceği bölgeleri araştırmak, mezarların bir araya getirilmesini sağlamak ve gerektiğinde, mezarlık kurulacak yerler konusunda tavsiyede bulunmak üzere "tek yetkili" bir komisyon atayacaklardı. Osmanlı ve Yunan hükûmetleri, yardımcı olmak şartıyla komisyonda temsil edilebileceklerdi. Taraflar Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe girişinden başlayarak altı aylık bir süreç içerisinde mülkiyeti kendilerine aktarılması gereken arazileri bildireceklerdi. Bu meyanda Gelibolu yarımadasındaki arazilere özellikle dikkat çekilmişti. Sevr Antlaşması Boğazlar bölgesinde uluslararası bir idare kurmayı öngördüğünden burada muhatap daha çok Doğu Trakya'nın bırakılacağı Yunanistan olacaktı. Bununla birlikte söz konusu araziler hangi hükûmetin denetiminde ise o hükûmet bunları verilmiş amaçları dışında

52 "Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsus Zabıtname 14 Kânun-ı Evvel 1336 (1920)", **Osmanlı Belgelerinde Çanakale Muharebeleri**, c.II, s. 285-286.

53 Sevr Antlaşması, m. 218. A. Öner Pehlivanoglu, **Sevr, Lozan Antlaşmaları ve Avrupa Birliği**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005, s.168-255.

herhangi bir amaçla kullanılmayı ve kullandırmamayı kabul edecekti. Arazilerin kıyı kesiminin denizcilik, askerlik ya da ticaret amacıyla kullanılamayacağı da hükme bağlanmıştı⁵⁴.

Osmanlı ve Yunan hükümetleri belirlenecek arazilerin tekelci mülkiyetinin İtilaf hükümetlerine aktarılması için gerekli yasal ve yönetsel önlemleri ilk tespitlerin yapılmasından sonraki altı ay içinde almakla mükellef olacaktı. Kamulaştırmaya ihtiyaç duyulduğunda Osmanlı Hükümeti ya da Yunan Hükümeti, giderlerini karşılayarak bunu gerçekleştireceklerdi⁵⁵. Osmanlı Hükümeti bölge üzerindeki hakkından vazgeçeceği gibi kamulaştırma masraflarını da ödeyecekti.

İtilaf hükümetleri mezarları, mezarlıkları ya da anıtları kurma, düzenleme, bakım ve muhafazasını sağlama vazifesini uygun göreceklere bir komisyona ya da örgüte bırakabileceklerdi. Bu komisyon ya da örgütlerin gerekli görmeleri halinde mezardan çıkarma ve nakil işlemlerini yapmaya hakları olacaktı. Muhatap hükümet ilgili komisyonunun ya da örgütün izni olmadıkça, hangi bahaneyle olursa olsun cesetleri mezardan çıkarmayacaktı⁵⁶.

Söz konusu araziler için, Osmanlı ya da Yunan makamları hiçbir çeşit vergi ya da harç almayacaklardı. Buralara gidiş geliş her zaman, İtilaf temsilcileri ile mezarlıkları ve anıtları gezmek isteyenlere açık bulundurulacaktı. Osmanlı ve Yunan hükümetleri, bu arazilere giden yolları ebediyen bakım altında tutacaklardı. Her iki hükümet sözü edilen mezarlıkların ve anıtların bakımı ya da korunmasıyla görevli personelin gereksinmelerini ve sulama için yeterli miktarda suyu tedarik etmek üzere gereken kolaylıkları sağlayacaklardı⁵⁷.

Ulusal egemenlik haklarına aykırı bu kadar hükme rağmen mülkiyeti aktarılacak araziler üzerinde Osmanlı ya da Yunan egemenliğinin sarsılmayacağı da antlaşmada yer almaktaydı. Bununla kastedilen İtilaf hükümetlerine tanınan hakka, mezarlıklara ve anıtlara karşı bir saygısızlıkta bulunanların Osmanlı ya da Yunan makamları tarafından yargılanması ve cezalandırılması idi⁵⁸.

54 Sevr Antlaşması, m. 219.

55 Sevr Antlaşması, m. 220.

56 Sevr Antlaşması, m. 221.

57 Sevr Antlaşması, m. 222.

58 Sevr Antlaşması, m. 223.

Esasında Sevr Antlaşması ile Boğazlar bölgesinin Asya yakası ile İstanbul şehri Osmanlılara, Trakya yakasında kalan diğer topraklar da Yunanistan'a verilmişti. Bununla birlikte Boğazlar bölgesi müşterek İtilaf hâkimiyetine bırakılmıştı. Bu bölgede bütün yetkiler İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'dan oluşacak Boğazlar Komisyonu'na aitti. Türkiye'nin temsil edilmeyeceği "Boğazlar Komisyonu, bayrağı, bütçesi, silahlı kuvvetleri olan, vergi koyma hakkı bulunan bir devlet statüsüne haiz olacaktı". Boğazlar bölgesinde kalan topraklar "teorik" olarak Türkiye'ye verilirken bu toprakların kullanım hakkı İtilaf Devletlerine bırakılmıştı⁵⁹. Dolayısıyla mezarlıkların bulunduğu bölge üzerinde Osmanlı hâkimiyeti "teorik" olacaktı.

Antlaşmadaki diğer hükümlere dokunulmamak koşuluyla, taraflar Milletler Cemiyeti misakı gereğince üzerinde manda idaresi kuracakları toprakları da kapsamak üzere yabancı mezarlarına saygı göstererek bunların bakımını sağlamayı kabul etmişlerdi⁶⁰. Buradan İtilaf hâkimiyeti altında kalan bölgelerdeki Osmanlı mezarlarına da saygı gösterileceği ve bunların bakımının yapılacağı anlamı çıkmaktaydı. Ancak bu hüküm genel olup herhangi bir bağlayıcılığı bulunmamaktaydı. Bundan başka taraflar, ölenlerin kimliklerinin saptanmasına yarayacak bütün bilgileri, bunların eksiksiz bir listesini ve kimliği saptanmadan defnedilmiş bütün ölülerin mezarlarının sayısı ve yerleri konusunda bütün bilgileri karşılıklı olarak birbirlerine vermeyi taahhüt etmişlerdi⁶¹.

Yeni Zelanda ve Avustralya'nın Talepleri

Sevr Antlaşması'ndan sonra çalışmalarına hız veren İHMK, 1921 yılı Aralık ayında Gelibolu yarımadasında kurulacak mezarlık ve anıtlar hakkında bir plân taslağı hazırlayarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na sundu. Plân taslağında sadece Gelibolu bölgesinde değil Osmanlı hâkimiyet sahasına bırakılacak topraklarda yer alan yabancı mezarlarının Sevr Antlaşması'nda belirlenen statü çerçevesinde muhafazası talep ediliyordu⁶². Plân taslağı Osmanlı Hükûmeti'ne

59 Ali Arslan, "Sevr Antlaşması'na Göre Boğazların Statüsü", İ.Ü. **Edebiyat Fakültesi Denizcilik Semineri**, (17-18 Mayıs 2004), İstanbul 2006, s.165-172.

60 Sevr Antlaşması, m. 224.

61 Sevr Antlaşması, m. 225.

62 İstanbul ve çevresinde Osmaniye Hint Mezarlığı, Topkapı Mezarlığı, Okmeydanı Hint Mezarlığı, Feriköy Protestan Mezarlığı, Maslak Hint ve Müslüman Mezarlığı, San Stefano Katolik Mezarlığı, İzmir'de Manisa Protestan Mezarlığı, Manisa Katolik Mezarlığı, İzmir Caravan

sunulmak üzere İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri'ne tevdi edildi. Yüksek Komiser bunu Osmanlı Hükûmeti'ne sunmak için uygun bir zaman beklerken İHMK Gelibolu'daki mezarlıkların inşasını sürdürdü. Lozan müzakerelerinin başladığı sıralarda inşa çalışmaları tamamlanmak üzereydi. Komisyon inşa için gereken ağır malzemeleri taşımak amacıyla yolları tamir ettirmişti. Lozan'da Türk Hükûmeti'nden de bu yolları muhafaza etmesini talep edeceklerdi. Komisyon bu meselelerin Cemiyet-i Akvam'a havale edilmesini gündeme getiriyse de öneri kabul görmedi⁶³. Çünkü İngilizler bu meseleyi uluslar arası bir mesele haline getirmeden çözmeyi ve bölge üzerinde ağırlıklarını sürdürmeyi düşünüyorlardı.

Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe geçirilememesi sadece İHMK'nu değil, Avustralya ve Yeni Zelanda hükûmetlerini de kaygılandırmaktaydı. Avustralya ve Yeni Zelanda hükûmetleri İHMK'nundaki temsilcileri vasıtasıyla Sevr Antlaşması'nda belirlenen hükümlerin Türklerle yapılacak yeni antlaşmada da aynen yer almasını talep ediyorlardı. İHMK, İngiltere ve Avustralya kamuoyundan gelen talepler doğrultusunda Sevr Antlaşması onaylanmadan Gelibolu yarımadasında bulunan mezarlıkların inşasını tamamlamak istiyordu⁶⁴.

Öte yandan Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe geçirilememesi mezarlıklarla ilgili maddelerin de hukuken uygulanamamasına neden olmaktaydı. TBMM'nin kazandığı askerî ve siyasî başarılar Sevr Antlaşması'nda tadilat arayışlarını gündeme getirdi. Ancak TBMM teklif edilen tadilat taleplerini kabul etmeyerek mücadelesini sürdürdü. Büyük Taarruz'dan sonra İtilaf Devletleri Mudanya Konferansı'nı toplayarak TBMM ile görüşmelere başladılar. Müzakereleri yakından takip eden İHMK Başkan Vekili Fabian Ware, Türklerle yapılacak antlaşmada mezarlıkların bulunduğu bölgenin ayrıcalıklı bir statüye kavuşturulması için mücadele ediyordu. Özellikle komisyonda bulunan Avustralyalı ve Yeni Zelandalı üyeler bu mesele ile yakından ilgileniyor, Türklerle yapılacak

Bridge Anglikan Mezarlığı, İzmir Katolik Mezarlığı, İzmir Zeytin (Olive) Mezarlığı (Müslüman), İzmir Amerikan Kampüsü (Hint), Buca Protestan Mezarlığı. Ayrıca Anadolu Demiryolu boyunca 1.500 civarında mezar ile Anadolu'nun muhtelif yerlerinde çok sayıda mezar bulunmaktaydı.

63 "İHMK'ndan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 20 Ekim 1922 Tarihli Mektup", FO, 424/255, No. 272.

64 "Eski Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Savaş Mezarları Hakkında İHMK Başkan Yardımcısı Fabian Ware'in Memorandum'u", FO, 371/7952, E 10956.

yeni antlaşmada mezarlıklar meselesinin de yer almasını istiyorlardı⁶⁵. İngiliz Dışişleri Bakanlığı İHMK'na bir mektup göndererek Doğu Trakya'nın Osmanlı hâkimiyetine bırakılacağını fakat ne olursa olsun Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altında kalacak Boğazların serbestîsini sağlamak amacıyla Gelibolu yarımadasında İtilaf kıtaları bulundurulacağını vurgulayarak bölgede bulunan mezarların bu kıtalar tarafından muhafaza edileceğini bildirdi⁶⁶.

18 Aralık 1922 tarihinde Yeni Zelanda Hükûmeti adına İngiliz Dışişlerine bir mektup yazarak Avustralya Hükûmeti'ni de temsil ettiğini belirten J. Allen, "İngiliz mezarlarının bakımını Türklerin merhametine bırakmanın esef verici olacağını" ifade etti⁶⁷. Bundan sonra İngiliz Dışişleri Bakanlığı mezarlıklar meselesinde hangi aşamaya geldiğini öğrenmek amacıyla Lozan Konferansı'nda bulunan Forbes Adam'dan izahat istedi. Boğazlar bölgesinin Türk hâkimiyetine bırakılmasının anlaşılması üzerine⁶⁸ İngiltere'nin Yeni Zelanda ve Avustralya Yüksek Komiserleri devreye girerek mezarlıklar meselesinin gidişatından dolayı memnuniyetsizliklerini dile getirdiler. Yüksek Komiserler, Yeni Zelanda ve Avustralya kamuoyundan yükselen seslere dikkat çekerek İngiliz Hükûmeti'nden bu konuda bir an önce adım atmasını talep ettiler⁶⁹.

İngiliz Hükûmeti Lozan müzakerelerinin başlamasından çok kısa bir süre önce Sevr Antlaşması'nda yapılması plânlanan çalışmalardan ne kadarının tamamlandığını öğrenmek amacıyla tahkikat başlatmıştı. İngilizler yapılabilecek değişiklikleri tespit ederek Türk tarafının karşısına çıkacaklardı⁷⁰. Ancak mesele artık tamamen İngilizlerin kontrolünde değildi. Türk temsilcileri ile yapılacak müzakereler neticesinde mezarlıkların statüsü belirlenecekti.

İngilizler Çanakkale'de iskele ve tel örgü ile çevrilen mahallere girmek isteyen yolculardan seyahat varakası talep ediyorlardı. Mudanya Mütarekesi'nden

65 "İHMK Başkan Yardımcısı Fabian Ware'den Yarbay Maurice Hankey'e 9 Ekim 1922 Tarihli Mektup", FO, 371/7952, E 10956.

66 "İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan İmparatorluk Savaş Mezarlıkları Komisyonu'na 13 Ekim 1922 Tarihli Mektup", FO, 424/255, No. 185.

67 "Yeni Zelanda Hükûmeti adına J. Allen'in İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 18 Aralık 1922 Tarihli Mektubu", FO, 371/7954, E 14433.

68 "İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Forbes Adam'a 20 Aralık 1922 Tarihli Mektup", FO, 371/7954, E 14433.

69 "İHMK Üyesi Binbaşı C.K. Phillips'ten İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 21 Aralık 1922 Tarihli Mektup ve Dışişleri Bakanlığı'nın 22 Aralık 1922 Tarihli Cevabı", FO, 371/7954, E 14435.

70 "İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Savaş Bakanlığı'na 13 Ekim 1922 Tarihli Mektup", FO, 424/255, No. 186.

sonra da İngilizler bu uygulamayı devam ettirdiler. Türk yolcular İsmet Paşa'ya bu konuda şikâyetlerde bulunuyordu⁷¹. TBMM tarafından neşrolunan Hürriyet-i Şahsiye Kanunu'ndan dolayı memleket dâhilinde yolculardan seyahat varakası talep edilmesi usulü lağvedilmişti. Bu nedenle seyahat varakası talep etme haklarının bulunmadığı İngilizlere bildirilmesine karar verildi⁷². Yapılan uyarıların ardından İngiliz ve Fransızlar, seyahat varakası talep etmekten vazgeçmelerine karşın Kilitbahir'de bulunan Fransız kumandan talimat almadığını ileri sürerek emre uymadı⁷³. Türk Hükûmeti, Fransız temsilciliğini çıkardıkları sorunlardan dolayı uyardı⁷⁴. İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold 9 Nisan 1923 tarihinde kurallara uyduklarını sadece İngiliz askerlerinin bulunduğu mıntıkalarda asayiş ve inzibatı sağlamak maksadıyla böyle bir tedbir almak zorunda kaldıklarını bildirdi⁷⁵. Lozan Antlaşması imzalanıncaya değin İngilizlerin tel örgülerin bulunduğu bölgelere girişi yasaklamaları nedeniyle ahaliye gönderilen posta ancak sokaklarda dağıtılabiliyor, bu durum çirkin bir vaziyete yol açıyor ve halkı rencide ediyordu. Fransızlar da Gelibolu'da aynısını yapıyorlardı⁷⁶. Bu meselenin çözülebilmesi için Lozan Antlaşması'nın imzalanarak tatbikata geçilmesi şattı.

Lozan Antlaşması ve Mezarlıklar

Lozan Konferansı'nda siyasî meseleler dışında İngiltere'nin en fazla önem verdiği meselelerden bir tanesi mezarlıklar meselesi idi. Mezarlıklar konusunda müzakerelere geçilmeden önce Lozan Konferansı Mezarlıklar Alt Komisyonu raporu okundu. Raporda tavsiye edilenler Sevr Antlaşması'nda öngörülen statüden pek de farklı değildi. Bu nedenle TBMM temsilcisi İsmet Paşa rapora itiraz etti. Ölülerin buldukları yerlere saygı göstermenin Türklerin geleneklerinden

71 “İsmet Paşa'dan Adnan Beyefendi'ye 17 Şubat 1339 Tarihli Telgraf”, **HR. İM**, 27/10, lef 3.

72 “Hariciye Vekâleti Umûru Siyasîye Müdüriyeti'nden Dersaadet Murahhası Adnan Beyefendi'ye 17 Mart 1339 Tarihli Telgraf”, **HR. İM**, 27/10, lef 1.

73 “İsmet'ten Adnan Bey'e 18 Mart 1339 Tarihli Telgraf ve Adnan Bey'den Fransız mümessiline 20 Mart 1339 Tarihli Nota”, **HR. İM**, 27/10, lef 5-6.

74 “Hariciye Vekâleti Umûru Siyasîye Müdüriyeti'nden Dersaadet Murahhası Adnan Beyefendi'ye 18-19 Mart 1339 ve Fransız Mümessiline 26 Mart 1339 Tarihli Nota, Adnan Bey'den Fransız Mümessiline 5 Nisan 1923”, **HR. İM**, 27/10, lef 10-11, 15.

75 “İngiliz Mümessilininin 9 Nisan 1923 Tarihli Notası”, **HR. İM**, 27/10, lef 17-18.

76 “Hariciye Vekâleti Umûru Siyasîye Müdüriyeti'nden Dersaadet Murahhaslığı'na 11-12-30 Haziran 1339 Tarihli Telgraflar”, **HR. İM**, 27/10, lef 28-29- 30.

olduğunu vurgulayan İsmet Paşa, mezarların bir araya toplanması suretiyle mezarlık ve anıtlar için ayrılacak sahanın sınırlandırılmasını teklif etti. Yapılacak sınırlandırma mezarlıklar komisyonuna seçilecek Türk üyenin görüşü alındıktan sonra tespit edilecekti. “*Gelibolu yarımadasında bulunan mezarlıklar daha önceden bu amaçla ayrılmış olduğundan bunların oldukları yerlerde bırakılmasını kendiliğinden kabul edeceklerini*” ifade eden İsmet Paşa, bunun Türk heyetinin mezarlıklara olan saygısının göstergesi olduğunu ifade etti. Bundan sonra söz alan İngiltere temsilcisi Curzon, İsmet Paşa'nın sözlerine inanmadığını ifade ederek Türk askerlerinin İzmir'de İngiliz, Antep'te Fransız mezarlıklarına karşı saygısızlık yapmaları ile ilgili iddiaları gündeme getirdi. Söz konusu arazilerin “Yeni Zelanda ve Avustralyalılar için son derece önemli olduğunu vurgulayan Curzon; *“istenen 4,5 km uzunluğunda 1,5 km genişliğinde çorak bir toprak parçasıdır. Bugün bölgede 19 mezarlık vardır. Fakat bunların arasında kimin olduğu bilinmeyen mezarlar vardır. Bu bölgede kimse oturmamaktadır, ekili bir arazi de değildir. Ne Türkiye için ne de başka bir ülke için önemi vardır. Fakat oğulları ve kardeşleri bu topraklarda ölenler için duygu ve tarih bakımından öneme sahiptir. Türk heyeti 19 mezarlığı tanımayı kabul etmektedir. Fakat arada kalan arazileri vermeye yanaşmamaktadır. Buranın bütün sayılması ve kutsal bir alan olarak saygı gösterilmesi gerekir”* sözleri ile Türklerin daha önceden hazırlanan mezarlık plânını değiştirmeye hakları olmadığını ileri sürdü. Curzon'un iddialarına cevap veren İsmet Paşa, mezarlıklara yapılan saygısızlık iddiaları hakkında tahkikat yaptırdıklarını ve bu tahkikatlar neticesinde yapılanlardan Türklerin sorumlu olmadığını ortaya çıktığını, bunu zamanında İngiltere'ye bildirdiklerini ve İngiltere'nin ikna olduğunu hatırlatarak bu bahsi yeniden açmanın anlamsız olduğunu ifade etti. İsmet Paşa “*Curzon'un istediği şerit tarihte savaşlar sırasında askeri harekâtlar için temel olarak kullanılan ve kullanılacak olan bir toprak şerididir*” sözleri ile arazinin ne kadar önemli olduğunu anlatmaya çalıştı. Buna karşı Curzon, “*Türklerin basit bir insanlık ve şeref davranışında bulunmak fırsatını bir kez daha kaçırmış olduğuna üzülmemektedir.*” sözleri ile mukabele etmiş de İsmet Paşa altta kalmayarak “*şimdiye kadar acıma ve şeref duygularıyla ilgili ödevlerini yerine getirme fırsatlarından hiç birini kaçırmamış olan Türk Hükümeti'nin üzerine düşeni fazlasıyla yaptığını*” bildirdi⁷⁷.

77 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Takım I, C.1, Kitap 2, Çeviren, Seha L. Meray, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970, s. 9-13.

Mezarlıklarla ilgili talepler karşısında İnönü; “*düşmanların gizli bir askeri niyet taşıdıklarını*” sezmişti. Rıza Nur buna anlam veremediğinden İsmet Paşa'nın “*gayet tehlikeli bir maksatları var, bu mezarlıklara sahip olacaklar buraları aleyhimize üsülhareke yapacaklar ziyaretçi diye asker sokacaklar.*” şeklindeki sözlerine “*bizim gözümüz kör mü asker sokabilirler mi? Zaten mezarlık vermese de bir gün birden indirirler, soksalarda o miktar maksada kâfi gelir mi? Sadece biz uykuda olmayalım, silahlarıyla sokmayalım, bu işin bu kadar değeri yoktur.*” şeklinde mukabele ettiğini nakletmektedir⁷⁸. İsmet Paşa, İngilizlerin gizli niyetlerini sezmiş, lakin stratejik bir hata yaparak Gelibolu yarımadasında bulunan mezarlıkların daha önceden bu amaçla ayrılmış olduklarını kabul ederek karşı tarafın eline önemli bir koz vermişti. Oysa Gelibolu'da mezarlıklar için hukuken ayrılmış ve sınırları belirlenmiş muayyen bir bölge bulunmamaktaydı. İngilizler gerek savaş esnasında ve gerekse savaştan sonra işgal altında tuttukları Gelibolu'da kendi başlarına hareket ederek inşa çalışmaları yapmışlardı.

Mezarlıklar meselesi Lozan Konferansı'nda uzun süre gündemde kaldı. Türk temsilciler geniş bir alana yayılan mezarların nakliyle mezarlıkların sınırlı bir alanda tesis edilmesini talep ediyorlardı. Ancak İtilaf temsilcilerinin tam desteğini alan İngilizler Türk taleplerini kabul etmediler⁷⁹. Nihayetinde imzalanan Lozan Antlaşması'na göre taraflar içlerinden her birinin 29 Ekim 1914'ten beri savaş alanında ya da yaralanma, kaza, hastalık sonucunda ölen askerleri ile o günden beri, tutsaklık sırasında ölmüş savaş tutsakları ve sivil tutukluların, kendi egemenlikleri altında bulunan topraklar üzerindeki mezarlıklarına, mezarlarına, toplu ceset çukurlarına ve adlarına dikilen anıtlara saygı göstermeyi ve onların bakımını yaptırmayı taahhüt ettiler. Taraflar içlerinden her birinin söz konusu mezarlıkları ve toplu ceset çukurlarını belirleme, kaydını yapma, yönetme ve bunların buldukları yerlerde uygun anıtlar dikmekle görevlendirilecekleri komisyonlara görevlerini yapmaları için tüm kolaylıkları gösterme konusunda anlaşacaklardı. Yine taraflar mezkûr askerlerin kemiklerinin yurtlarına geri gönderilmesi konusundaki istemleri yerine getirebilmek için, ulusal yasalar ve genel sağlığın gerekleri saklı kalmak koşulu ile her türlü kolaylığı, karşılıklı olarak göstermeye söz vermişlerdi⁸⁰.

78 Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968, s. 1022-1023.

79 “Curzon'dan Lindsay'ya 24 Temmuz 1923 Tarihli Mektup”, **FO**, 424/256, No. 117.

80 **Lozan Antlaşması (Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, belgeler**, Takım II, c. II, Kitap 2,

Taraflar, tutsak iken ölen savaş tutsakları ve sivil tutukluların, kimliklerini belirlenmesi için yararlı tüm bilgilerle birlikte bunların eksiksiz bir listesini ve kimlikleri belirlenmeksizin gömülmüş ölümlerin, mezarların sayısı ve yerleri konusunda her türlü bilgiyi karşılıklı olarak birbirlerine verme konusunda da mutabık kalmışlardı⁸¹.

Arıburnu'nda bulunan "Anzak bölgesi" hakkında antlaşmaya özel hükümler eklendi⁸². Buna göre Türk Hükûmeti, I. Dünya Savaşı sırasında savaş alanında ya da yaralama, kaza ya da hastalık sonucu vefat eden İtilaf askerleri ile tutsak iken ölen savaş tutsakları ve sivil tutukluların mezarları, mezarlıkları, toplu ceset çukurları ve adlarına dikilmiş anıtlarının üzerinde bulunduğu arazileri o devletlere ayrı ayrı ve süresiz olarak bırakmayı kabul etti. Söz konusu mezarlara, mezarlıklara, toplu ceset çukurlarına ve anıtlara serbestçe girilmesine ve gerekiyorsa cadde ve yolların yapılmasına izin verilecekti. Bu hükümlere rağmen Türk hâkimiyetinin zedelenmeyeceği antlaşmada yer almaktaydı⁸³.

Türk Hükûmeti'nce verilecek araziler içinde özellikle İngiltere için "Anzak" adı verilen bölge hakkında antlaşmada ayrı bir madde bulunmaktaydı. İngiltere yukarıda belirtilen arazilerden şu koşullar içinde yararlanacaktı:

(1) Bu araziler, Sevr Antlaşması ile belirlenen kullanım amacından başka hiç bir askeri ya da ticari amaçla kullanılmayacaktı.

(2) Türkiye Hükûmeti mezarlıklarla birlikte, söz konusu arazileri her zaman denetleyebilecekti.

(3) Mezarlıkları koruyacak sivil bekçilerin sayısı her mezarlık için bir bekçiyi geçmeyecekti. Mezarlıkların dışındaki araziler için özel bekçiler olmayacaktı.

(4) Söz konusu arazilerde, mezarlıkların içinde ve dışında bekçiler için gerekli konutlardan başka hiç bir konut yapılmayacaktı.

(5) Söz konusu arazilerin deniz kıyısı üzerinde kişi ve mal indirip bindirmeye yarayan hiç bir rıhtım, mendirek, ya da iskele yapılmayacaktı.

(6) Gerekli tüm resmi işlemler yalnız Boğazların iç kıyılarında yapılabilecek ve arazilere ancak bu işlemlerin yapılmasından sonra girilebilecekti. Elden

Çeviren. Seha L. Meray, A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970, s.46-51.

81 Lozan Antlaşması, m. 125.

82 Lozan Antlaşması, m. 127.

83 Lozan Antlaşması, m. 128.

geldiğince kolay olması gereken bu işlemler Türkiye'ye giden başka yabancılar için konulmuş işlemlerden daha zor olmayacak, yersiz gecikmelere izin verilmeyecekti.

(7) Söz konusu yerleri ziyaret etmek isteyen kişiler silahlı olmayacaklardı. Türk Hükûmeti bu konuda denetim yapabilecekti.

(8) 150 kişiden fazla olan her ziyaretçi kafilesinin varışından en az bir hafta önce Türk Hükûmeti'ne bilgi verilecekti⁸⁴.

Mezarlara, mezarlıklara, toplu ceset çukurlarına ve anıtlara ilişkin sorunları yerinde çözmekle mükellef olmak üzere İngiltere, Fransa ve İtalya hükûmetleri birer komisyon atayabileceklerdi. Bu komisyonlarda Türk ve Yunan hükûmetleri de birer temsilci bulundurabileceklerdi. Komisyonlar özellikle cesetlerin gömüldüğü ya da gömülmüş olabileceği bölgeleri bularak mezarları, toplu ceset çukurlarını ve anıtları tespit edecek, gerekli bulmaları halinde mezarların bir araya toplanması için gereken koşulları tayin edecek, Türk temsilcisi ile anlaşarak toplu mezarlıklar, çukurlar ve dikilecek anıtların yerlerini belirleyecek kullanılacak arsa genişliğini, zorunlu en düşük düzeyde tutarak bu yerlerin sınırlarını tespit edeceklerdi. Komisyonlar kendi uyrukları için yapılmış ya da yapılacak mezarlıkların, çukurların ve anıtların kesin plânlarını Türk Hükûmeti'ne bildireceklerdi⁸⁵.

Kendilerine arazi ayrılan hükûmetler, işbu toprakları antlaşmada öngörülenden başka bir biçimde kullanmamayı ve kullanmaya izin vermemeyi taahhüt ettiler. Söz konusu araziler deniz kıyısında bulunuyorsa, kıyı toprakları verildiği hükûmetlerce herhangi bir kara ve deniz gücü için ya da ticaret amacıyla kullanılmayacaktı⁸⁶.

Söz konusu arazilerin İngiltere, Fransa ve İtalya hükûmetlerine bırakılmasına ilişkin yasal ve yönetsel gerekli önlemler Türk Hükûmeti'nce antlaşmada öngörülen bildirim izleyecek altı ay içinde alınacaktı. Kamulaştırma yoluna gidildiği takdirde masrafları Türk Hükûmeti karşılayacaktı⁸⁷.

84 Lozan Antlaşması, m. 129.

85 Lozan Antlaşması, m. 130.

86 Lozan Antlaşması, m. 131.

87 Lozan Antlaşması, m. 132.

İngiltere, Fransa ve İtalya Hükûmetleri uyruklarının mezarlarının, mezarlıklarının, toplu ceset çukurlarının ve anıtlarının yapımı, düzenlenmesi ve bakımı işlerini uygun görecekları her hangi bir kuruma bırakmakta özgür olacaktı. Yalnız bu kurumların askeri bir niteliğı bulunmayacaktı. Mezarların bir araya getirilmesini, mezarlık ve toplu ceset çukurlarının kurulmasını sağlamak üzere, cesetlerin mezarlardan çıkarılması ve başka bir yere götürülmesi ve kendilerine arsa ayrılan hükûmetlerce yurtlarına iadesi kararlaştırılacak cesetlerin mezarlardan çıkarılıp taşınması işlerini yaptırma hakkına yalnız bu kurumlar sahip olacaktı⁸⁸.

İtilaf hükûmetleri, kendilerine tahsis edilecek arazileri koruma vazifesini kendi uyrukları arasından seçecekleri bekçilerle sağlama hakkına sahip olacaktı. Türk makamları bu bekçilere yardım edecek, bu bekçiler savunma amaçlı bir tabanca ya da otomatik tabanca taşıyabilecekler ancak bunlar hiç bir askeri niteliğe haiz olmayacaklardı⁸⁹.

Söz konusu araziler Türk makamlarınca hiç bir kira bedeline, resim ya da vergiye bağılı tutulmayacaktı. İtilaf temsilcileri ile bölgeyi ziyaret etmek isteyen kişiler her zaman bölgeye serbestçe girebileceklerdi. Türk Hükûmeti söz konusu arazilere çıkan yolların bakımını ebediyen üstlenecekti. Yine Türk Hükûmeti, bölgede bakımla görevli kişilerin gereksinimleri ve toprakların sulanması için gerekli suyu sağlayabilmeleri konusunda her türlü kolaylığı gösterecekti⁹⁰.

İtilaf hükûmetleri Türkiye'den ayrılan topraklar dâhil olmak üzere hâkimiyetlerindeki topraklarda gömülü Türk askerleri için mezarlar, mezarlıklar, toplu ceset çukurları ve anıtlar kurulması için belirlenen hükümlerden yararlanma hakkını Türkiye Hükûmeti'ne tanıyacaktı⁹¹. Yalnız "Anzak bölgesine" ilişkin hüküm kapsam dışında bırakılmıştı. Yani Türkiye, İtilaf Devletlerinin hâkimiyeti altındaki hiçbir bölgede, "Anzak bölgesi" olarak tarif edilen bölge için tanınan ayrıcalıklı haklardan istifade edemeyecekti.

Lozan Antlaşması yabancı mezarlık ve anıtların yer aldığı bölge üzerindeki Türk hâkimiyetine önemli sınırlamalar getirdi. Arıburnu (Anzak) mevkisinin mezarlık ve anıt alanı dışında hiçbir amaçla kullanılmamasına dair hüküm,

88 Lozan Antlaşması, m. 133.

89 Lozan Antlaşması, m. 134.

90 Lozan Antlaşması, m. 135.

91 Lozan Antlaşması, m. 136.

Türkiye lehine görünmekle beraber Türkiye'nin egemenlik haklarını kısıtlandırdı. Türkiye'nin bu bölgede tarım, hayvancılık, sanayi, turizm, madencilik gibi hayati öneme sahip ekonomik faaliyetlerde bulunması imkânsız hale geldi. Bölgede altın madeni olduğu tespit edilse dahi Türkiye'nin bu madenden yararlanması mümkün değildir. Üstelik bölgede rıhtım, mendirek, iskele vs. yapımının yasaklanmasıyla Türkiye'nin bölge kıyılarından yararlanması da engellendi. Açıkça belirtilmese de Türkiye'nin söz konusu bölgeyi askeri müdafaa ya da taarruz amaçlı kullanması da yasaklandı. Çanakkale Savaşları sırasında bu bölgedeki mücadelenin oynadığı rol göz önüne alındığında bölgenin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Sevr Antlaşması'ndan farklı olarak I. Dünya Savaşı sırasında Romanya topraklarında şehit düşen Türk askerlerinin mezarları için antlaşmaya bir madde eklenmişti. Buna göre Romanya topraklarında 27 Ağustos 1916'dan beri ölen Osmanlı kara ve deniz askerleri ve savaş tutsaklarının mezarları, toplu ceset çukurları ve adlarına dikilen anıtların bakımı ile sivil tutuklulara ilişkin diğer yükümlülükler için Romanya Hükûmeti ile Türk Hükûmeti arasında özel bir antlaşma⁹² yapılacaktır⁹³.

İngiliz Gelibolu Harp Mezarlıkları Komisyonu (İGHMK)'nun Kurulması ve İnşa Çalışmalarının Tamamlanması

23 Ağustos 1923 tarihinde Türkiye, Lozan Antlaşması'nı onayladı. İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri 26 Aralık 1923 tarihinde TBMM temsilcisine, İGHMK'nu kurduklarını bildirerek TBMM'nin de bu komisyona temsilci atmasını talep etti. Esasında İngilizler yeni bir komisyon kurmamış İHMK'nu İGHMK'na dönüştürmüşlerdi. İngilizler İGHMK'na Roland Streater, E.E. Kerr, C.E. Hughes ve F.C.B. Jones adlı memurları tayin ettiler⁹⁴. Türk Hükûmeti

92 Lozan Antlaşması, m. 126.

93 1932 yılında Türkiye'nin Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in teşebbüsleri neticesinde isimleri tespit edilen 400 şehidin ayrı ayrı, 535 şehidin ise toplu kabre nakledilmesiyle "Bükreş Türk Şehitliği", ismi tespit edilen 12 şehidin aynı kabirde, ismi tespit edilemeyen 742 şehidin toplu kabirde bulunduğu Braila "Türk Şehitliği" kurulmuştu. Yavuz Donat, "Bükreş Türk Şehitliği", **Sabah Gazetesi**, 1 Temmuz 2010.

94 "Henderson'dan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 28 Ağustos 1923 Tarihli Mektup", FO, 371/9170, E 8820; "Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Umûr-ı Siyasiye Müdüriyeti Umumiyesi'nden Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığı'na 21 Şubat 1340 Tarihli Telgraf", **HR.İM**, 55/4, Lef 5.

ise antlaşmanın uluslar arası hukuka göre geçerli olabilmesi için İngiltere'nin de Lozan Antlaşması'nı onaylaması gerektiğini hatırlattı. Lozan Antlaşması henüz İtilaf Devletleri tarafından tasdik edilmediğinden Türkiye, ilgili komisyonlara temsilci atamak istemiyordu. Bu arada "İngilizler işgal döneminde başlattıkları inşaa çalışmalarına devam ediyorlardı. İGHMK'nun resmen teşkil edilmemiş olması ve mezarlıklar meselelerini mahallinde tetkik ve halle memur Türk mümessilin bulunmaması İngilizlerin Gelibolu'da yüzlerce amele ile kontrolsüz ve başlı başlarına inşaat faaliyetleri yürütmelerine neden oluyordu. Bu durum sonradan devletçe telafi edilemeyecek bir takım mahzurları tevellüt edebilirdi". Gelibolu'da bulunan Üçüncü Kolordu Kumandanı Hariciye Nezareti'ne müracaat ederek keyfiyetin münasip bir şekilde İngiliz mümessilliğine bildirilmesini rica etti. Bu arada kumandan inşaatı tetkik etmek üzere Binbaşı Reşad Bey'i sivil olarak bölgeye gönderdi⁹⁵.

Yapılan tahkikat neticesinde inşaa çalışmalarının iç yüzü açık bir şekilde ortaya çıktı. Gelibolu'da işgal zamanında İngilizler tarafından terk edilmiş olan beş yüz kadar muhtelif şekil ve ebatta baraka, birkaç kamyon, otomobil, motor bot, telefon teli vs. bulunmaktaydı. Bunları Hilal-i Ahmer satın almıştı. Türk Hükümeti, buralarda muhacirleri iskân etmeyi düşünüyordu. Oysa İngiliz mezarlıklarını inşaa eden komisyon ve inşaat heyeti bu barakalarda ikamet ederek kalan araç ve malzemelerden yararlanıyordu. İngilizler inşaat çalışmalarını fasilasız bir şekilde sürdürüyorlardı. İnşaa çalışmalarını yürüten komisyon Hughes'un başında bulunduğu İHMK idi. Bu komisyon Avusturyalı ve İngiliz olmak üzere on iki kişiden mürekkekti. Komisyon üyelerinin tamamı ihtiyat zabiti idi. Komisyon inşaa çalışmalarını Malvil'in riyasetindeki inşaat kumpanyası aracılığıyla yürütüyordu. Bu kumpanya merkezi Londra'da bulunan İnşaat-ı Umumiye Müteahhitliği Şirketi'ne mensup olup tamamen İngilizlerden müteşekkildi. Kumpanyada mühendis, usta, taşçı ve işçiler istihdam edilmişti. İşçiler 203 Türk, 38 İngiliz, 34 İtalyan, 18 Müslüman İranlı, 79 Rum, 75 Ermeni, 28 Yugoslav, 76 Wrangel tebaasından Rus, 13 Yunanlı, 8 Bulgar ve 5 Fransız olmak üzere toplam 582 kişiden ibaretti. İngilizlerin inşasına devam ettiği mezarlık ve abidelerin toplamı 30 adetti. Gelibolu Valisi işgal zamanında İngiliz mezarlık-

95 "Üçüncü Kolordu Kumandanı'ndan Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığı'na 13 Kânunuevvel 1339 (Aralık1923) Tarihli Rapor ve Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Umûr-ı Siyasiye Müdüriyeti Umumiyesi'nden Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığı'na 2 Nisan 1340 Tarihli Telgraf", **HR.İM**, 55/4, Lef 10, 21.

ları için en güzel mıntıkların seçildiğini vurgulayarak Lozan Antlaşması'nda belirtilen mezarlıkların inşasına devam edildiğini bildirdi. Mezkûr mezarlıklardan 23'ü Arıburnu, dördü Anafartalar, ikisi Seddülbahir'de olup bir de abide inşa ediliyordu. İngilizler inşaat mahalline İngiliz bayrağı asmışlardı. Vali'nin ihtarı üzerine İngiliz bayrağı Türk bayrağı ile birlikte asıldı⁹⁶. 29 Kasım 1925 tarihinde hükûmet, Lozan Antlaşması'na göre Fransız, İtalyan ve İngiliz mezarlıklarına her gün değil, yalnız özel günlerde Türk bayrağı ile birlikte asılmasına dair bir karar aldı⁹⁷.

Gelibolu yarımadasındaki çalışmaları yürüten Albay Hughes, İHMK'na bir mektup yazarak Lozan Antlaşması'nı incelediğini ve İtilaf Devletlerinin ayrı komisyonlar kurması yerine müttefikler arası karaktere sahip müşterek bir komisyon kurmalarını önerdi. Hughes ile aynı fikirde olan İHMK'nun Londra'daki merkezi, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na müracaat ederek uygun bulunması halinde Fransa ve İtalya ile temasa geçilmesini tavsiye etti⁹⁸. Fakat İngiliz Dışişleri Bakanlığı, TBMM'nin kabul etmeyeceğini bildiğinden işgal dönemine mahsus alışkanlıkların tezahürü olan bu öneriyi reddederek her devletin ayrı bir komisyon kuracağını bildirdi⁹⁹. Bundan sonra Türkiye'deki İngiliz yetkililer Lozan Antlaşması'nın öngördüğü mezarlıklar komisyonunun resmen kurulması için harekete geçtiler. İngiliz Yüksek Komiseri Henderson, Lozan Antlaşması'nda bir kısıtlama olmamasına rağmen Hughes dâhil komisyona askeri rütbeyle görevli atanmaması gerektiğini ifade etti. Henderson askeri rütbeyle atama yapılması halinde Türklerin kurulacak komisyona kuşku ile bakacaklarını ve bu komisyonların rahat çalışamayacaklarını düşünmekteydi¹⁰⁰. Sonunda yaşanabilecek muhtelif meselelerin çözülebilmesi amacıyla İHMK Başkan Vekili Fabian Ware'in Türkiye'ye gönderilmesine karar verildi¹⁰¹.

96 "Gelibolu Valisi'nin Raporu", **HR.İM**, 55/4, Lef 14-16.

97 "Başvekâlet'ten 29 Teşrinisani(Kasım) 1925 Tarihli Kararname", **Cumhuriyet Arşivi (CA)**, Fon No: 30 18 1 1, Yer Numarası Kutu No: 16, Dosya Gömleği No: 74, No: 3, Dosya Numarası: 231-2.

98 "Albay Hughes'dan İmparatorluk Harp Mezarları Komisyonu'na (tarihsiz) Mektup ve İmparatorluk Harp Mezarları Komisyonu'ndan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 10 Ağustos 1923 Tarihli Mektup", **FO**, 371/9170, E 8189.

99 "İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan İmparatorluk Harp Mezarları Komisyonu'na ve Henderson'a 17 Ağustos 1923 Tarihli Mektuplar", **FO**, 371/9170, E 8189.

100 "Henderson'dan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 28 Ağustos 1923 Tarihli Mektup", **FO**, 371/9170, E 8820.

101 "İmparatorluk Harp Mezarları Komisyonu'ndan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 15 Ekim 1923 Tarihli Mektup", **FO**, 371/9170, E 10220.

Çanakkale’de bulunan Türk yetkililer İngilizlerin Arıburnu haricinde mezarlık inşa edemeyeceklerini bildirdiler. Ancak İngiliz mümessilliği Lozan Antlaşması’nın 129. maddesinde Arıburnu mıntikasından bahsedilmesinin bu mıntika haricinde mezarlık inşa edilemeyeceği anlamına gelmediğini ve inşa çalışmalarına engel olunması halinde ciddi sorunlar yaşanacağını bildirdi. Hariciye Nezareti Lozan Konferansı zabıtlarına atıfta bulunarak Türk temsilcilerinin İngiliz mezarlarının bir yerde toplanması için teklifinde bulduklarını fakat buna dehşetle mukabele edilmesi üzerine ısrar edemediklerini ve sadece komisyona dâhil edilecek Türk temsilci delaletiyle müdahale ya da itirazda bulunulabileceğini aksi takdirde itiraz edilemeyeceğini ve Lozan’a göre İngilizlerin haklı olduğunu bildirdi¹⁰².

İngilizlerin kurduğu İGHMK’na Türkiye’nin temsilci atamaması İngilizlerin istedikleri gibi hareket etmelerine yol açıyordu. İngiltere’nin Lozan Antlaşması’nı onaylamadan evvel Türk temsilcinin göreve başlamaması yönündeki karar, hukuken doğru olsa da fiilen ileride telafisi imkânsız sorunlara yol açabilirdi. Bunun bilincinde olan Türk Erkan-ı Harbiye Riyaseti, İGHMK’na Türk temsilci olarak İstanbul Liman Dairesinden Bahriye Kıdemli Yüzbaşı Sinoplu İsmail Hakkı Efendi’nin tayin edildiği bildirdi¹⁰³. 26 Şubat 1924 tarihinde İsmail Hakkı Efendi’nin Türk temsilcisi olduğu İngiliz Yüksek Komiseri’ne bildirildi¹⁰⁴. İsmail Hakkı Efendi 9 Mart 1924 tarihinde Gelibolu Yarımadası’na giderek komisyona dâhil oldu¹⁰⁵.

İsmail Hakkı Bey’in İGHMK’na atanması üzerine İngiliz Temsilcisi Lindsay, Adnan Bey’e müracaat ederek Türkiye’nin sadece Lozan Antlaşması doğrultusunda İGHMK’na temsilci atayabileceğini, Türkiye’deki diğer mezarlıklarla ilgili meseleleri çözecek komisyonlara temsilci atama hakkının olmadığını bildirdi. İngilizler, Türkiye’nin her tarafında ve ez cümle Anadolu’da bulunan mezarlıklar umûruyla da meşgul olacak bir harp mezarlıkları komisyonu teş-

102 “TBMM Hariciye Vekâleti Umûr-u Siyasiye Müdüriyeti Umumiyesi’nden Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı’na 19 Mayıs 1340 Tarihli Tezkire”, **HR.İM**, 55/6, Lef 1-5.

103 “Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Umûr-ı Siyasiye Müdüriyeti Umumiyesi’nden Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığı’na 21 Şubat 1340 Tarihli Telgraf”, **HR.İM**, 55/4, Lef 5.

104 “TBMM İstanbul Murahhaslığı’nın İngiliz Temsilcisi Lindsay’a 26 Şubat 1340(1924) Tarihli Notası”, **HR.İM**, 55/4, Lef 1-2.

105 “Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Umur-ı siyasiye Müdüriyeti Umumiyesi’nden Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığı’na 2 Nisan 1340(1924) Tarihli Telgraf”, **HR.İM**, 55/4, Lef 21.

kil etmeyi plânlıyorlardı¹⁰⁶. İngilizler, İsmail Hakkı Bey'in salahiyetinin sadece Gelibolu için geçerli olduğunu ve bu cihetle adı geçenin haiz olduğu salahiyetin buna göre düzenlenmesini istediler¹⁰⁷. Bu arada İGHMK'na bağlı inşaat şirketi kış şartlarını gerekçe göstererek işçileri dağıtmaya başladı. Bundan endişe eden Harbiye-i Umumiye Riyaseti, komisyonun inşa işini uzatmak ve bölgede uzun süre kalmak istediğini düşünüyordu. Komisyon üyelerinin I. Dünya Savaşı'nda görev yapan ihtiyat zabitlerinden teşekkül etmiş olması ayrıca mahzurlu idi. Bu nedenle Erkan-ı Harbiye, inşaatın daha ne kadar devam edeceği hakkında İngiliz mümessilliklerinden izahat istenmesini talep etti¹⁰⁸.

Gerçekten de İngilizler yarımada lüzumundan ziyade teşkilat vücuda getirmişlerdi. İngilizlerin Eceabat kazası dâhilinde elektrik ve telefon hatları dahi döşedikleri tespit edildi. Türk Hükûmeti'nin izni olmadıkça memleket dâhilinde böyle umumi inşaatın istimali uygun değildi. Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı'ndan bu hususta İngiliz mümessilinin nazarı dikkatini çekmesini talep etti¹⁰⁹.

Lozan Antlaşması'nın onaylanmasının ardından İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilciler TBMM'ne müracaat ederek kuracakları mezarlıklar komisyonlarının hukuken tanınması için temsilci atanmasını talep ettiler¹¹⁰. Türk Hükûmeti, İsmail Hakkı Bey'in yerine emekli erkânı harbiye miralaylarından Şükrü Bey'i İngiliz komisyonuna, Salih Bey'i İtalyan komisyonuna, Alaaddin Bey'i Fransa ko-

106 Hughes, başında bulunduğu İHMK'nun Çanakkale'de faaliyette bulunacağını, diğer komisyonun ise Türkiye'deki diğer mezarlıklarla ilgileneceğini ileri sürmekteydi. İngilizler, Türkiye'deki diğer mezarlıklara ait listeler hazırlattılar. Bunların içerisinde Adapazarı, Adana, Afyon Karahisar, Ayıntab, Amanos, Ankara, Yozgat, Bağçe, Bilemedik, Bor, Bostancık, Bozantı, Bursa, Buca, Bodrum, Çanakkale, Çankırı, Kilikya, Darıca, Denizli Kayseri, Taşkılla gibi yerleşim alanları bulunuyordu. "Hughes'dan İngiliz Elçiliği'ne 7 Temmuz 1924 Tarihli Memorandum Sureti", **HR.İM**, 55/6, lef 5-8.

107 "Lidsay'dan Adnan Bey'e 30 Haziran 1924 Tarihli Nota ve İstanbul Murahhaslığı'ndan Hariciye Vekâleti'ne 2 Temmuz 1340 Tarihli Tezkire", **HR.İM**, 55/6, lef 4, 4/9.

108 "Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Umûr-ı Siyasiye Müdüriyeti Umumiyesi'nden Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığı'na 15 Kânunuevvel 1339 Tarihli Tezkire", **HR.İM**, 55/4, lef 1.

109 "Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Umûr-ı Siyasiye Müdüriyeti Umumiyesi'nden Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığı'na 27 Kânunuevvel 1339 Tarihli Tezkire", **HR.İM**, 55/4, lef 3.

110 "TBMM Hariciye Vekâleti Umûr-u Siyasiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı'na 5 Nisan 1341 Tarihli Tahrirat", **HR.İM**, 55/8. lef 6.

misyonuna tayin ettiğini resmen bildirdi¹¹¹. İtalyan Komisyonu, Çanakkale'de değil İtalyan mezarlarının yoğun olduğu İzmir ve çevresinde faaliyette bulunacaktı. İtalya'nın İstanbul'daki mümessili, Lozan'ın 131. maddesine göre kurdukları komisyona, Teğmen S. Vitelli ve Yüzbaşı D. Pasifici'nin atandığını bildirdi. İtalyanlar, İngilizlerden farklı olarak kurdukları komisyonun işe başlayabilmesi için Türk Hükûmeti tarafından atanacak murahhasın isminin bildirilmesini talep ettiler¹¹².

İtalya 28 Kasım 1924 tarihinde mezarlıklar komisyonuna D. Pasifici'nin¹¹³, İngiltere 30 Kasım 1924 tarihinde C.E. Hughes ve Vickery'nin¹¹⁴, Fransa 4 Aralık 1924 tarihinde Kumandan Bourdeau ve Mimar Armao'nun tayin edildiğini bildirdi¹¹⁵. Ancak İtilaf Devletleri, komisyon üyelerini yine askerler arasından atamışlardı. Bu nedenle Türk Hükûmeti komisyonların askeri mahiyete haiz olmaması konusunda oldukça hassastı. Türk Hükûmeti mezarlık ve abide için terk edilecek arazinin hiçbir askeri ehemmiyetinin olmamasına dikkat edilmesini istedi. Mesele çözülene kadar İtilaf komisyonlarındaki üyeler, ihtiyat zabiti veya emekli asker olsalar dahi bunların üniformalarıyla vazife yapmalarına müsaade edilmeyecekti¹¹⁶. Bu vesile ile Türk Hükûmeti'nin hassasiyeti bir kez daha İtilaf temsilcilerine bildirildi¹¹⁷. İtalyan mümessili Montana, sivil memur bulunmadığından asker tayinine mecbur kaldıklarını ifade ederken İngiliz temsilcisi Lindsay, altı aydan fazla bir zamandan beri ifayı vazife ettiği halde Hughes'la ilgili bir itirazda bulunulmadığını hatırlattı¹¹⁸. Türk Hükûmeti'nin itirazını sür-

111 "İstanbul Murahhaslığı'ndan İngiliz Temsilciliği'ne 12 Nisan 1926 Tarihli Nota", **HR. İM**, 55/8, Lef, 3.

112 "İtalya Siyasi Temsilcisi'nden Alınan 6 Kasım 1924 Tarihli Takrir ve Dersaadet Murahhaslığı'ndan Hariciye Vekâleti'ne 10 Teşrinisani 1340 Tarihli Tezkire", **HR. İM**, 55/6, Lef. 1-2, 5. (lef2)

113 "İtalyan Heyeti'nden Hariciye Vekâleti'ne 28 Kasım 1924 Tarihli Nota", **HR. İM**, 55/7, lef 11.

114 "İngiliz Heyeti'nden Hariciye Vekâleti'ne 30 Kasım 1924 Tarihli Nota", **HR. İM**, 55/7, lef 9.

115 "Fransız Temsilciliği'nden 4 Aralık 1924 Tarihli Nota", **HR. İM**, 55/7, lef 12.

116 "Hariciye Vekâleti'nden İstanbul Murahhaslığı'na 2 Mayıs 1341 (1925) Tarihli Telgraf ve "İstanbul Murahhaslığı'ndan İngiliz Temsilciliği'ne 9 Mayıs 1341 (1925) Tarihli Nota", **HR. İM**, 55/8, lef 2, 13.

117 "TBMM Hariciye Vekâleti Umûr-u Siyasiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı'na 1 Teşrinisani 1340 Tarihli Tamim", **HR. İM**, 55/7, lef 7.

118 "Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı'ndan TBMM Hariciye Vekâleti Celilesi'ne 31 Kânunuevvel 1340 Tarihli Tezkire", **HR. İM**, 55/7, Lef 1-2.

dürmesi üzerine İngiliz mümessilliği, Hughes'un zamanında asker olduğunu ancak hali hazırda askerlikten ayrılarak sivil olduğunu bildirdi¹¹⁹. Fakat bu doğru bir bilgi değildi. Elde edilen istihbarat, Hughes'un, 100 Numaralı Worcestershire and Oxfordshire alayına mensup bir ihtiyat zabiti olduğunu gösteriyordu¹²⁰. Komisyonların askerî ve sivil olup olmadıklarına ilişkin tartışmalar süre dursun İstanbul'dan gönderilen bir Türk heyeti Gelibolu'daki inşaatı teftiş ettiğinde çalışmalara devam edildiğini gördü. Bu heyet inşa çalışmalarının 1925 yılı Haziran ayında bitireceği bildirdi¹²¹. Bu arada İngilizler inşa çalışmalarının büyük bir kısmını tamamlayarak tesis ettikleri mezarlık ve abidelerin düzenlenecek bir törenle resmen açılmasını talep ettiler. Türk Hükûmeti de mezarlıklarının resmi açılışı münasebetiyle icra edilecek merasime bir defaya mahsus olmak ve emsal teşkil etmemek üzere izin verme kararı aldı¹²². 5 Mart 1925 tarihinde merasime izin verildiği İngiliz temsilcisine bildirildi¹²³. Bundan sonra Hughes İngiliz Harp Mezarlıkları Komisyonu Müfettişi olarak tayin edildi. İngiliz Harp Mezarlıkları Komisyonu Gelibolu'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra Hughes dâhil komisyon üyeleri incelemelerde bulunmak ya da Türk temsilcisi Şükrü Bey ile temasta bulunabilmek amacıyla Türk Hükûmeti'nden izin almak zorunda kalacaklardı¹²⁴.

İngilizler, işgal döneminde olduğu gibi Gelibolu mezarlıkları için İngiltere ve İtalya'dan getirilecek mezar taşlarının gümrük resminden istisnasını talep ettiler. Ancak bunun mümkün olmadığı münasip bir lisanla kendisine bildirildi¹²⁵. Neticede İngilizler 1926 yılı başlarına kadar 9,000 mezar bloğu içeren mezarlıkları tamamladılar¹²⁶. Ancak bu kez de inşa meselesinin yerini ziyaret meselesi aldı.

119 "İngiliz Mümessilliği'nden 16 Şubat 1925 Tarihli Nota", **HR.İM**, 55/7, lef 27.

120 "Hariciye Vekâleti'nden İstanbul Murahhaslığı'na 29 Kânunusani 1341 Tarihli Telgraf", **HR.İM**, 55/7, lef 28.

121 TBMM Dersaadet Murahhaslığı'ndan Hariciye Vekâleti'ne 17 Kânunusani 1340 Tarihli Tezkire, **HR.İM**, 55/4, Lef 11.

122 "Şükrü Kaya'nın 3 Mart 1925 Tarihli Beyannameesi", **HR.İM**, 55/7, lef 29.

123 "İstanbul Murahhaslığı'ndan İngiliz Temsilciliği'ne 5 Mart 1925 Tarihli Nota", **HR.İM**, 55/7, lef 24.

124 "Lindsay'dan Nusret Bey'e 19 Ocak 1926 Tarihli Takrir", **HR.İM**, 252/21.

125 "Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Umûr-ı Siyasiye Müdüriyeti Umumiyesi'nden Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı'na 14 Nisan 1340 Tarihli Telgraf", **HR.İM**, 55/4, Lef 22.

126 **Çanakkale Deniz Savaşları 1915**, s. 319.

Cumhuriyet Dönemi Başlarında Harp Mezarlıklarının Ziyaret Edilmesi ve “Anzak Günü”

Gelibolu'da henüz inşa çalışmaları sürerken askeri ve sivil ziyaretçiler mezarlıkların bulunduğu mıntıkayı ziyaret etme talebinde bulunmuşlardı. Bölgeyi işgal altında tutan İngilizler bu ziyaretçilere izin vermişlerdi. Bu anlamda ilk büyük ziyaretçi kafilesi 24 Nisan 1920 tarihini “Anzak Günü” kabul ederek bir anma töreni düzenlemişti¹²⁷. Bundan sonra ziyaretçi kafileleri mıntıkayı ziyaret etmeyi sürdürdüler. Lozan Antlaşması'ndan sonra bölgeyi ziyaret etmek isteyenlerin Türkiye'den izin alması gerekiyordu.

17 Ocak 1924 tarihinde İngiliz temsilcisi Henderson, Avustralya Başbakanı Stanley Bruce ve İHMK Başkan Vekili Fabian Ware'in Gelibolu'da bulunan İngiliz mezarlıklarını ziyaret etmek istediğini bildirerek bu ziyarete müsaade edilmesini talep etti¹²⁸. Türk sınırından içeri girişinden itibaren Edirne Valisi'nin gönderdiği temsilci tarafından karşılanan heyet Türk yetkililerin göstermiş olduğu ilgiden oldukça memnun kaldı. 6 Şubat 1924 tarihinde Stanley Bruce, yanında İHMK Başkan Vekili Fabian Ware olduğu halde İstanbul'a vardı. İstanbul'da TBMM adına Dr. Adnan Bey heyete yakın ilgi gösterdi. 8 Şubat 1924 tarihinde İngiltere'nin İstanbul'daki temsilcisi Henderson ve İHMK Başbakanı Albay Hughes heyetle beraber Gelibolu'ya gittiler. Yaklaşık üç gün boyunca Gelibolu'daki mezarlıkları ziyaret eden Avusturalya Başbakanı uzak noktalarda tek başına kalan mezarları dahi inceledi. Gelibolu Valisi heyetle görüşmesinde İHMK çalışmalarına her türlü yardımı yapması için Ankara'dan talimat aldığını bildirdi. Henderson, Mustafa Kemal Paşa'nın da Gelibolu yarımadasını teftiş etmesini temenni etmekteydi. Fakat bu temenni gerçekleşmedi. 10 Şubat 1924 tarihinde Bruce Çanakkale'den ayrıldı. Henderson, Albay Hughes'un Gelibolu'daki Türk yetkililerle çok sıcak ilişkiler kurduğunu ve mezarlıklarla ilgili çalışmaların kesintisiz bir şekilde devam ettiğini hükûmetine bildirdi. Anlaşılan Henderson mezarlıklarla ilgili düzenlemelerden oldukça memnundu. Henderson komisyonun, I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin oynadığı önemli rolü simgeleyen mükemmel bir anıt tesis ettiğini düşünüyordu¹²⁹.

127 Bean, **a.g.e.**, s. 332.

128 “Henderson'dan Adnan Bey'e 17 ve 27 Ocak 1924 Tarihli, Adnan Bey'den Hariciye Vekâleti'ne 18, 23 ve 28 Ocak 1924 Tarihli Tezkireler”, **HR. İM**, 238/30; 238/45; 238/63.

129 “Henderson'dan Macdonald'a 11 Şubat 1924 Tarihli Mektup”, **FO**, 424/255, No. 33.

Avustralya Başbakanı dâhil kanunî bir şekilde ziyaret gerçekleştirenler memnuniyetlerini bildirdikleri halde zaman zaman İngiliz temsilciler, ziyaretler esnasında Türk yetkililerin bazı engeller çıkardıklarına dair şikâyetlerde bulunuyorlardı¹³⁰. Şikâyetlere neden olan vakalar incelendiğinde Türk yetkililerin son derece haklı olduğu görülmektedir. Çünkü ziyaretçiler ya izin almaksızın ziyaretlerini gerçekleştirmek istiyor, ya da izin verilen mıntıkanın dışına çıkmak istiyorlardı. Türk yetkililer de haklı olarak bunlara izin vermiyorlardı¹³¹. 1926 yılı içerisinde 270 kişiden mürekkep bir İngiliz kafilesi mezarlıkları ziyaret etmek amacıyla Gelibolu'ya gelmek istediğini bildirdi. Mahalli idareciler bu kafilenin Seddülbahir'deki İngiliz mezarlığını ziyareti için gerekli kolaylıkları sağladı. Kafile, Seddülbahir'de dini bir tören düzenledikten sonra Anafartalardaki mezarları da ziyaret etmek istediğini bildirdi. Fakat yetkililer Lozan Antlaşması'na aykırı olduğunu bildirerek bu talebi reddettiler. "Hiç yok yere mesele çıkararak" kafile, tepki göstermek amacıyla üç gün kalacağını bildirdiği halde bir gün kalarak Çanakkale'yi terk etti. Kafile temsilcileri 6 Eylül 1926 tarihinde İngiliz Elçiliği'ne bir protesto çekti. İngilizler Elçiliği de 14 Eylül 1926 tarihinde İstanbul Murahhası Nusret Bey aracılığıyla Hariciye Nezareti'ne bir nota verdi¹³². İstanbul murahhaslığı 21 Eylül 1926 tarihinde bu notaya cevap vererek ziyaretçi guruba zorluk çıkarılmadığını, yapılanların Lozan Antlaşması'na uygun olduğunu bildirdi¹³³.

Lozan Antlaşması ve uluslar arası teamüllere uygun hareket ederek ziyarette bulunmak isteyenlere hiçbir engel çıkarılmıyor, gerekli kolaylıklar sağlanıyordu. Kendilerine son derece iyi muamele edilen ziyaretçiler minnet ve şükranlarını iletiyorlardı. Misal olarak 1925 yılı ortalarında İngiliz mezarlıklarını ziyaret eden İngiliz Bahr-i Sefid Filosu kendilerine gösterilen hüsnü kabul ve nezaketten dolayı hükümete teşekkürlerini iletmişti¹³⁴. İngiliz Parlamentosu azasından

130 "Nusret Bey'den Hariciye Vekâleti'ne 29 Mart 1926 Tarihli Tezkire", **HR. İM**,253/8.

131 "Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti'nden Başvekâlet'e 24 Ağustos 1925 Tarihli Mektup", **CA**, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 193, Dosya Gömleği No: 321, No: 2, Dosya Numarası: 231.

132 "İngiliz Elçiliği'nden İstanbul Murahhaslığı'na 14 Eylül 1926 Tarihli Nota", **HR. İM**, 55/9, Lef, 19.

133 "İstanbul Murahhaslığı'ndan İngiliz Elçiliği'ne 21 Eylül 1926 Tarihli Nota", **HR. İM**, 55 /9, Lef, 21.

134 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e 1 Eylül 1341(1925) Tarihli Mektup", **CA**, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası kutu No: 64, Dosya Gömleği No: 427, No: 16, Dosya Numarası: 69.

Gizes'in özel yatıyla Arıburnu mezarlıklarını ziyaretine de izin verildi¹³⁵. İng. Donanma Komutanı Amiral Piti ile Deniz Kuvvetleri Yüzbaşı Borbdel ve ailelerinin yatlarıyla beraber Arıburnu ve Conkbayırı mezarlıklarını ziyaret etmeleri için her türlü kolaylık gösterilmişti¹³⁶. Lone Pine Mezarlığı'nın inşaatının sona ermesi münasebetiyle açılış töreni düzenlenmesine ve "Ormond" vapurunun mezkûr vilayetlere turist getirmesine de müsaade edilmişti¹³⁷.

Yine 29 Nisan 1936 tarihinde Gelibolu'daki İngiliz mezarlıklarını ziyaret eden "Avustralya" ve "Sydney" adlı kruvazörlerinin zabitan ve efradına mahalli makamat ve teşekküller tarafından gösterilen hüsnü kabul ve yapılan dostluk tezahüratından dolayı Akdeniz Filo Kumandanı, İngiliz Büyükelçiliği aracılığıyla minnet hislerini iletmişti¹³⁸.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere Türk Hükümeti ve temsilcileri hiçbir müşkülât çıkarmadan yabancı kafilelerin ziyaretine müsaade ediyordu. Buna rağmen İngiliz temsilciler, kulaktan dolma bilgilerle ziyaretçilere engel olduğunu iddia ettiler¹³⁹. Bu şikâyetler işgal döneminde Türk topraklarına hiçbir denetim olmadan giren İngilizlere uygulanan resmi prosedürden kaynaklanıyordu. İngilizler sömürgelerini ziyaret ediyormuş gibi Türk topraklarını ziyaret etmek istiyorlardı. Ancak dış politikasını eşitlik ve uluslar arası hukuka saygı ilkeleri üzerine inşa etmeye çalışan Türkiye'nin buna izin vermesi söz konusu değildi.

Gelibolu Fransız Harp Mezarlıkları Komisyonu (GFHMK)

Fransızlar I. Dünya Savaşı sırasında Seddülbahir'de bir mezarlık inşa etmişlerdi. Yalnız mezarlık plânsız yapıldığından kale içerisindeki Türk mezarlarının kapısının önünde Fransız zabitanına ait kabirlerdeki haçlar görünüyor ve bunlar

135 "Dâhiliye Vekili'nden Başvekâlet'e 2 Eylül 1925 Tarihli Mektup", **CA**, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 200, Dosya Gömleği No: 366, No: 1, Dosya Numarası: 239.

136 "Dâhiliye Vekili'nden Başvekâlet'e 22 Ağustos 1926 Tarihli Mektup", **CA**, Fon No: 30 10 0 0 Yer Numarası Kutu No: 200, Dosya Gömleği No: 366, No: 5, Dosya Numarası: 239.

137 "Dâhiliye Vekili'nden Başvekâlet'e 15 Mart 1925 Tarihli Mektup", **CA**, Fon No: 30 10 0 0 Yer Numarası Kutu No: 64, Dosya Gömleği No: 427, No: 1, Dosya Numarası: 69.

138 "Hariciye Vekili'nden Başbakanlığa 7 Mayıs 1936 Tarihli Mektup", **CA**, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 234, Dosya Gömleği No: 580, No: 15, Dosya Numarası: 422.

139 "İstanbul Murahhaslığı'ndan İngiliz Temsilcisi'ne 2 Ağustos 1341 Tarihli Nota", **HR. İM**, 55/8, lef 23.

rahatsızlık yaratıyordu¹⁴⁰. Lozan Antlaşması'ndan sonra Fransızlar bu mezarlığı yeniden düzenlemek için gerekli komisyonu kurdular. Fransa, 4 Aralık 1924 tarihinde mezarlık komisyonuna Kumandan Bourdeau ve mimar Armao'nun tayin edildiğini bildirdi¹⁴¹. Türkiye de Fransız Mezarlık Komisyonu'na Mehmet Alaaddin Bey'i tayin etti¹⁴². Fransızlardan mezarlıkların mevkileri ile ilgili bir liste alan Alaaddin Bey komisyonla birlikte çalışmalara başladı. Bundan sonra komisyon yapılacak çalışmalarla ilgili bir plân hazırladı¹⁴³.

Fransız Mezarlık Komisyonu tarafından hazırlanan plânı Türk Hükûmeti 29 Aralık 1926 tarihinde tasdik etti¹⁴⁴. Fransızlar plân doğrultusunda başlattıkları düzenleme çalışmalarını 1930 yılında tamamladılar. "French War Cemetery" adlı Fransız mezarlığına dikilen abidenin açılış merasimine iştirak etmek üzere General Gouraud Ankara'ya gelmek istediğini bildirdi. Ziyaret organizasyonunu yürüten Fransız Muharıpleri Cemiyeti merasime "fedakâr Türk ordusunun" da katılmasını rica etti. Kendilerine ziyaretin hüsnü kabul edileceği, fakat emsal teşkil etmemek üzere ordunun katılmasının uygun olmadığı bildirildi¹⁴⁵.

Fransız Büyükelçisi ile görüşen Hariciye Vekili açılış merasiminde yapılacak konuşmalarda iki memleket münasebatının takviyesine medar olacak sözler duymak istediğini bildirdi. İstanbul'a gelen Ardeş mebusu eski nazır Damperier, General Gouraud ile birlikte İstanbul'a gitti. Fransızlar, Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etme taleplerini ilettikleri halde bu ziyaret gerçekleşmedi. Fransız kafillesi, Mustafa Kemal Paşa'ya saygılarının iletilmesini talep ettikten sonra gördüğü "pek dostane hüsnü kabulden çok mütehasıs" olduğunu bildirdi¹⁴⁶.

140 "Gelibolu Valisi'nin raporu", **HR.İM**, 55/4, Lef 14-16.

141 "Fransız Temsilciliği'nden 4 Aralık 1924 Tarihli Nota", **HR.İM**, 55/7, lef 12.

142 "Hariciye Vekâleti'nden İstanbul Murahhaslığı'na 4 Mart 1341 Tarihli Telgraf", **HR.İM**, 55/7, lef 31.

143 "Fransız Mezarlıklar Komisyonu'na Tayin Edilen Alaaddin Bey'in 7 Teşrinisani 1341 Tarihli Raporu", **HR.İM**, 55/9, Lef 3.

144 "Başvekâlet'ten 29 Aralık 1926 Tarihli Kararname", **CA**, Fon No: 30 18 1 1, Yer Numarası Kutu No: 22, Dosya Gömleği No: 81, No: 4, Dosya Numarası: 231-13.

145 "Hariciye Vekili'nden Başvekâlet'e 5 Nisan 1930 Tarihli Mektup", **CA**, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 244, Dosya Gömleği No: 649, No: 10, Dosya Numarası: 428. Ek 1-2.

146 "Hariciye Vekili'nden Başvekâlet'e 14 Haziran 1930 Tarihli Mektup", **CA**, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 244, Dosya Gömleği No: 649, No: 10, Dosya Numarası: 428. Ek 3.

Sonuç

I. Dünya Savaşı öncesinde yaşanan gelişmeler Boğazlar Bölgesi'nin değerini bir kat daha arttırdı. Yenidünya düzeni içerisinde tercihini Almanya'dan yana kullanan ya da kullanmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, Çanakkale Boğazı'na yöneltebilecek saldırılara karşı harekât plânları hazırladı. Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında yer alarak Boğazları kapatması üzerine harekete geçen İtilaf Bloku Çanakkale Boğazı'na yönelik bir harekât düzenledi. İtilaf Bloku Türk müdafaası karşısında hezimete uğrayarak geri çekildi. Osmanlı Devleti galip gelse de bu harekât her iki tarafta maddi ve manevi önemli kayıplara yol açtı. İki taraftan yarım milyona yakın insan hayatını kaybetti.

Çanakkale Savaşlarında can kayıplarının fazla olması defin konusunda ciddi sıkıntılara neden oldu. Savaş meydanlarında hayatlarını kaybedenlerden çok azı tek kişilik mezarlara defnedilebildi. Zaman, mekân ve sıhhi kaygılar nedeniyle kimlik tespiti dahi yapılmadan toplu ceset çukurlarına defnedilenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Cesetlerin bir kısmı da defnedilmeden arazi üzerinde kaldı.

Çanakkale Savaşlarının ertesinde Türklerin yabancılara ait mezarları kasıtlı tahrip ettiklerine dair söylentiler dolaşmaya başladı. Söylentilerin artması üzerine Osmanlı Hükûmeti Gelibolu'da bulunan yetkililere talimat vererek yabancı mezarlıklara zarar verilmemesi için gerekli tedbirleri aldı. Buna rağmen İngiltere Papa'ya müracaat ederek mezarlar hakkında teşebbüste bulunmasını talep etti. Papalık temsilcisi tarafından yapılan tespitlerde fiziksel ve çevresel etkenlerden kaynaklanan sorunlarla birlikte maddi kazanç sağlamak isteyen bazı şahısların mezarlara zarar verdikleri ancak Osmanlı Hükûmeti'nin gerekli tedbirleri almaya çalıştığı ortaya çıktı.

Osmanlı Hükûmeti üzerine düşeni yapmaya çalışsa da Mondros Mütarekesi'nin ardından Çanakkale'yi işgal eden İngilizler harekete geçerek yabancı mezar ve mezarlıklarının bulunduğu bölgeyi münhasır bir bölge haline getirmeye çalıştılar. İngilizler tarafından bölgeye gönderilen MTB yabancılara ait mezarlık ve kalıntıların yerleri ile cesetlerin kimliklerini tescil etmeye çalıştı. MTB mezarlıklara kasıtlı olarak zarar verildiğini ve saygısızlık yapıldığını iddia ederek bölgenin Osmanlı Hükûmeti'nin kontrolünden çıkarılması için meşru bir zemin bulmaya çalıştı. Osmanlı Hükûmetleri buna izin vermek istemeseler de İngilizler bölgeyi fiilen işgal altında tuttuklarından serbestçe hareket ettiler.

MTB'den sonra bölgeye gönderilen İHMK tescil işlemlerini tamamlayarak inşa çalışmalarına başladı. İHMK mezarların büyük bir kısmının bölgenin fiziki yapısı ve çevresel sorunlar nedeniyle bozulduğunu, bazılarının ise Türk ve yabancı ayrımı yapılmaksızın taş, teneke, tahta vs. toplayan şahıslar tarafından yağmalandığını tespit etti. İHMK ise hükûmetin gerekli tedbirleri alamadığını ileri sürdü. İşte bu gerekçe bölgedeki Osmanlı hâkimiyetine son verilmek için kullanıldı. Osmanlı Hükûmeti'nin gerekli tedbirleri alamadığını ileri süren İHMK hiçbir meşru dayanağı olmadan mezar, mezarlık, anıt ve bunlara giden yolların inşasına başladı. Bu uğurda bölgede bulunan Türk mezarlarının yerleri değiştirildi. Hatta Osmanlı Devleti tarafından yaptırılan zafer anıtı imha edildi.

Osmanlı hükûmetleri hasar gören mezarların tamirâtı için teşebbüs-te bulundularsa da işleri tamamen kendi denetimine alan İHMK buna izin vermedi. Sevr Antlaşması mezarlıkların bulunduğu bölgeyi ebediyen Türk hâkimiyetinden çıkarmayı amaçlıyordu. İngilizler işgalleri altındaki Gelibolu'da Sevr Antlaşması'nın mezarlıklarla ilgili maddelerinin büyük bir kısmını tatbikata geçirdiler.

Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması meseleye yeni bir boyut kazandırdı. Bundan sonra İtilaf Bloku, Lozan Konferansı'nda taleplerini TBMM'ne kabul ettirmek için çaba sarf etti. Mezarlıklar meselesinde İtilaf Devletleri ortak bir cephe oluşturarak Sevr Antlaşması'ndaki hükümleri TBMM'ne kabul ettirmeye çalıştılar. Eşitlik ve karşılıklılık prensipleri çerçevesinde bir antlaşma imzalamayı hedefleyen TBMM temsilcileri, İtilaf Blokunun niyetini anlayarak mezarlık ve anıtlar için tahsis edilecek bölge üzerinde Türk hâkimiyetini sürdürmeye çalıştılarsa da stratejik bir hata yaparak Gelibolu yarımadasında bulunan mezarlıkların daha önceden bu amaçla ayrılmış olduğunu bunların oldukları yerlerde bırakılmasını kendiliğinden kabul edeceklerini açıklayarak karşı tarafın eline güçlü bir koz verdiler. Oysa bölge Osmanlı Hükûmeti'nin izni ya da onayıyla bu amaçla tahsis edilmiş değildi. İtilaf Bloku gayrimeşru olarak bölgede inşa çalışmaları yürütüyordu. Bu hata, Türkiye'nin, İtilaf mezarlık ve anıtlarının yer alacağı bölge için belirlenen amaçlar dışındaki tüm faaliyetlerine sınırlama getirilmesine neden oldu. Bütün bunlardan belki de daha mühimi Türkiye'nin Çanakkale Savaşlarında önemli bir rol oynayan bu bölgeyi askeri müdafaa ya da taarruz amaçlı kullanmasının engellenmesi idi.

Lozan Antlaşması'nın tanıdığı haklarla İngilizler 1926, Fransızlar 1930 yılına kadar Gelibolu'da bulunan mezarlık ve anıtların büyük bir kısmını tamamlayarak ziyarete açtılar. Ziyaretçiler Türk Hükümeti'nin Lozan Antlaşması doğrultusunda aldığı kararlara uygun bir şekilde Gelibolu'da bulunan mezarlıkları ziyaret etme hakkına sahiplerdi. Dolayısıyla Türk Hükümeti Lozan Antlaşması'na aykırı hareket edenlere engel olurken, mezkûr antlaşmaya uygun bir şekilde ziyaretlerini gerçekleştirmek isteyenler için her türlü kolaylığı sağladı.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM)

HR. İM, 27/10.

HR.İM, 55/4.

HR.İM, 55/6.

HR.İM, 55/7.

HR.İM, 55/8.

HR. İM, 55/9.

HR. İM, 55/11.

HR.İM,252/21.

HR. İM, 238/30.

HR. İM, 238/45.

HR. İM, 238/63.

HR.İM,253/8.

Hariciye Nezareti Siyasî (HR. SYS)

HR. SYS, 2426/29.

Cumhuriyet Arşivi (CA)

CA, Fon No: 30 18 1, Yer Numarası Kutu No: 16, Dosya Gömleği No: 74, No: 3, Dosya Numarası: 231-2.

CA, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 193, Dosya Gömleği No: 321, No: 2, Dosya Numarası: 231.

CA, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası kutu No: 64, Dosya Gömleği No: 427, No: 16, Dosya Numarası: 69.

CA, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 200, Dosya Gömleği No: 366, No: 1, Dosya Numarası: 239.

CA, Fon No: 30 10 0 0 Yer Numarası Kutu No: 200, Dosya Gömleği No: 366, No: 5, Dosya Numarası: 239.

CA, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 234, Dosya Gömleği No: 580, No: 15, Dosya Numarası: 422.

CA, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 64, Dosya Gömleği No: 427, No: 1, Dosya Numarası: 69.

CA, Fon No: 30 18 1 1, Yer Numarası Kutu No: 22, Dosya Gömleği No: 81, No: 4, Dosya Numarası: 231-13.

CA, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 244, Dosya Gömleği No: 649, No: 10, Dosya Numarası: 428. Ek 1-2.

CA, Fon No: 30 10 0 0, Yer Numarası Kutu No: 244, Dosya Gömleği No: 649, No: 10, Dosya Numarası: 428. Ek 3.

Public Record Office

War Office (WO)

106/1578, 4.a.

Public Record Office, Foreign Office (FO)

FO, 424/255, No. 33.

FO, 424/255, No. 185.

FO, 424/255, No. 186.

FO, 424/255, No. 272.

FO, 424/256, No. 117.

FO, 371/3421, 213051.

FO, 371/5198, E 1251.

FO, 371/5198, E 1332.

FO, 371/7952, E 10956.

FO, 371/7954, E 14433.

FO, 371/7954, E 14435.

FO, 371/9170, E 8820

FO, 371/9170, E 8189.

FO, 371/9170, E 8820.

FO, 371/9170, E 10220.

Gazeteler

Sabah, 1 Temmuz 2010.

Yayınlanmış Belgeler

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Takım I, C.1, Kitap 2, Çeviren, Seha L. Meray, A.Ü, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970.

Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c.I, Proje Yöneticisi; Yusuf Sarınoy, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005.

Araştırma Eserler

ALTINTAŞ, Ahmet, **Millî Mücadele Döneminde Çanakkale 1919-1923,** Ankara, Asil Yayın Dağıtım, 2007.

BEAN, Charles Edwin Woodrow, **Gallipoli Mission,** Australian War Memorial Online Official History, 1948.

BELEN, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri,** İkinci Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara,1964.

BELİK, Mahmut, **Türk Boğazlarının Hukuki Statüsü,** Sermet Matbaası, İstanbul, 1962.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, c.V, Çanakkale Cephesi Harekâtı I'nci Kitap (Haziran 1914-25 Nisan 1915), Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1993.

Çanakkale Deniz Savaşları 1915, Yayına Hazırlayan; Çanakkale Boğaz Komutanlığı (Güncellenmiş 2'nci Basım), İstanbul, Deniz Basımevi, 2004.

ERİCKSON, Edward J., **Gallipoli, The Ottoman Campaign,** South Yorkshire, Pen & Sword Books Limited, 2010.

PEHLİVANOĞLU, A. Öner, **Sevr, Lozan Antlaşmaları ve Avrupa Birliği**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005.

SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, c. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

TUKİN, Cemal, **Boğazlar Meselesi**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1999

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913), c.II, 2'nci Kısım, 1'nci Kitap, Şark Ordusu, İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarılması, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1993.

Hatırat

NUR, Rıza, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968.

Makaleler

MERT, Hasan, "Çanakkale Savaşlarının Sonuçları", **Çanakkale Tarihi**, c.V, s. 2974-2975.

İŞÇEN, Yetkin, "Gelibolu, Papa ve Mezarlar...", <http://www.gallipoli-1915.org/papa.htm>

ARSLAN, Ali; "Sevr Antlaşması'na Göre Boğazların Statüsü", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi **Denizcilik Semineri, (17-18 Mayıs 2004)**, İstanbul 2006, s.165-172.

Tezler

SMİTH, Matthew Stuart, **The Relationship Between Australians and the Overseas Graves of the First World War**, Queensland University of Technology, Master of Arts (Research), 2010.

Dijital Kaynaklar

<http://www.awm.gov.au/exhibitions/gmaps/cemeteries/>

<http://www.gallipoli-1915.org/papa.htm>

